

Madách Könyvtár — Új folyam 68.

Andor Csaba
Utolsó szerelem
Madách és Borka

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

A könyv megjelenését támogatta: Czeller András

Andor Csaba

Utolsó szerelem

Madách és Borka

Madách Irodalmi Társaság
Budapest • 2010

Készült Budapesten, 2010-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 978-963-9386-75-4
ISSN 1219-4042

Előszó

Valaha úgy képzeltem, hogy Madách Imre szerelmeit sorra véve, egy-egy vékony kötetben összefoglalom, amit e kapcsolatokról tudni vélünk, majd függelékként magukat a verseket (s az esetleg fennmaradt más dokumentumokat) közlöm.

Húsz évvel ezelőtt nagyjából el is készültem az első kötettel, amely a költő első kedvesét, Cserny Máriát lett volna hivatva bemutatni. Ám kétségeim támadtak, s ma sem vagyok benne biztos (tucatnyi Cserny Mária anyakönyvi adatainak szemrevételezése után), hogy valóban arról a lányról van-e szó, aki Madách sógorának, Huszár Józsefnek a falujában, Keszegen élt. Így történt, hogy egy felismerésnek köszönhetően, 1998-ban Madách kései szerelmével, Veres Pálnéval kezdtem a sorozatot (*Madách Imre és Veres Pálné*). Most pedig egy új, a legvégsőnek és leghitelesebbnek látszó feljegyzés előkerülése után úgy látom, elérkezett az ideje annak, hogy Borka és a költő kapcsolatát összefoglaljuk. Hozzá kellene tennem: “mai tudásunk szerint”. Nem teszem hozzá. Bárcsak az eljövendő korok Madách-kutatói bebizonyítanak, hogy ez a 2010-es tudásunk – Borka és a költő viszonyát illetően – hiányos, elavult!

Pest, 2010

A. Cs.

Tartalom

Ki	volt	Borka?	
.....			9
Borka társadalmi helyzete			10
Családnevek			12
Kitérő: (pre)konceptiók Madách-életrajzok			15
Idill az Imre-dombon			20
Vélemények Madách és Borka kapcsolatáról			28
A Borka-versek sorrendje			36
Következtetések és összefoglalás			40
Jegyzetek			46
Függelék. A Borka-versek			49
Borbáláshoz			51
Isten veled			57
Borkához			63
Lemondás			69
Felejtünk			75
Viszontlátás			79
Szeret hát			83
Bóldog óra			91

Szív és ész	97
Leg szebb költészet [1. változat]	105
Leg szebb költészet [2. változat]	111

Ki volt Borka?

A szövegek értő közreadója (a filológus) a versekkel, azok lelőhelyével, szövegváltozataival kezdené, az életrajzíró (a biográfus) magával a szerelemmel, annak fellelhető "adataival". Igen, a szerelem (ezen csak az csodálkozik, aki mindig az irodalommal, de sohasem az irodalomtudománnyal került közelebbi kapcsolatba) többek között és valóban csak mellékesen: adat *is*. Ha csak a pongyola nyelvhasználatnál maradunk, s Madách "kései" szerelméről szólunk, már az is adat, hiszen senki sem a 20 éves ifjút fogja maga elé képzelni, hanem inkább a 40 éves "idős" (mert a halálhoz közeli) költőt. Valóban: költők, írók szerelmeinél még a romantikus lelkületűek is hajlamosak arra, hogy adatokban gondolkodjanak, s ne azt firtassák elsőül, hogy ki is volt a szeretett személy, inkább azt: mikor is volt? Fiatal vagy idősebb korban? Házasság előtt, alatt vagy után? Az ilyen kérdésre adott válasz pedig adat, mert az égvilágon semmit sem mond a szerelem természetéről, érzelmi hátteréről.

A Borka-szerelem Madách kései kapcsolata volt, amelyet első közlésben úgy pontosíthatunk, hogy a házassága utáni. (1854 nyarán vált el a feleségétől.) Minden rendelkezésünkre álló forrás, immár több mint 100 esztendeje, Madách utolsó szerelmének tartotta, s én sem találtam semmit, ami ellentmondana ennek. A külső megfigyelőktől származó életrajzi adatok éppúgy megerősítik ezt, miként maguk a hölgyhöz írott versek, amelyek Madách tervezett kötetében a *Szerelem* ciklus végén kaptak volna helyet. De ne szaladjunk ennyire előre!

Az alapvető kérdés(ek egyike): ki volt Borka? Ha családnevet illesztünk a keresztnév elé, az csak tovább fokozza a talányt, de csakis így juthatunk előbbre!

Borka társadalmi helyzete

A Madách-irodalomban régóta folyik a találgatás a teljes nevet illetően, jobbára közvetett értesülések vagy egyéb információk alapján.

Érdekes, hogy az első kutatókat nem is nagyon érdekelte Borka személye. Madách unokaöccse, Balogh Károly az emlékiratában még a keresztnévet sem említette, pedig éppen az utolsó éveknél közeli tanúja lehetett, mint ahogyan Bérczy Károlynál sem szerepel ez a név.

Becker Hugó és Palágyi Menyhért elsőként és gyakorlatilag egyidőben utalt a kései szerelemre, sőt: Becker Hugó olyan formában, mintha nem is egy, hanem két nőről lett volna szó! “Egy másik múltó szerelme »Borbálához« szintén csak átmeneti volt” – írja, majd egy versidézet után így folytatja: “Borkához már erősebb érzélem vonzotta”.¹ A későbbiekben ezzel a különös, a versek alapján valószínűtlennek látszó, de azért teljességgel mégsem kizárható lehetőséggel senki sem számolt. Valóban, minden jel szerint Borka és Borbála egyazon személy volt.

Palágyi, mintegy bevezetésként, megdorgálta a költőt: “Az eszményi szerelem utolsó föllángolása után beáll a nagy visszahatás. Költőnk egyre érzékesebbé válik, egyre szabadabb életet él, s gyakran a nép leányait és asszonyait is magához emeli. Demokrata lesz a szerelemben, mint nem egy hőse »Az ember tragédiájá«-ban. Rövid lejárátú szívkirálynéinak vajmi hosszú sorozatát szabad legyen hallgatással mellőznöm.” Érdekes, nem egykönnyen értelmezhető felfogás Palágyié. Korábban ezek szerint nem volt “demokrata” Madách a szerelemben? De akkor milyen volt? Netán arisztokrata? Az idézet így folytatódik: “Csak azokat említem föl, kikhez verseket írt, mint Karolinát, továbbá a vidék híres szépségét: Zsuzsit, és utolsó szerelmét: Borkát.”²

Borkáról Palágyi sok mindent hallhatott Alsósztrégován, hiszen már 1892 nyarán hosszabban időzött ott, Madách Aladár meghívására, ám csak annyit tartott fontosnak hangsúlyozni, hogy a “nép” leányainak vagy asszonyainak egyikéről van szó, vagyis olyasvalakiről, akinek társadalmi helyzete merőben más volt, mint a költőé.

14 évvel később Voinovich Géza is korholással vezette be mondanóját, bár a költő dekadens életszakaszának egy másik vonatkozá-

sát emelte ki: “Gazdaságát elhanyagolta; rossz lovainak messze földön híre volt. Gyermekeivel is keveset törődött [...] A kiábrándulás keserűségében mintha lábbal akarná tiporni a szerelmet. Ez időre van célzás azon levelében, melyben a »paraszt betler«-t emlegeti. A szóbeszéd szerint élte végén valami parasztasszonnyal szőtt viszonyt, akivel egy erdei lakba készült visszavonulni [...] Egy papírszeleten Don Quijote-inak nézi e viszonyt”.³

Voinovichnál tehát Borka már parasztasszony, akinek személyét összefüggésbe hozza két prózai szövegrészlettel, egy Madách-levél utalásával (amelyet Szontagh Pálnak írt 1863. január 20-án), és a novellajegyzetek között található, Borka nevét tartalmazó feljegyzéssel. Ez utóbbi gondos kutatómunkára vall, hiszen a több száz kisebb-nagyobb feljegyzés között a Voinovich által hivatkozott az egyetlen, amelyben a Borka név előfordul. (Nem tudjuk, de valószínűnek látszik, hogy ez a jegyzet korábban nem jelent meg nyomtatásban, vagyis az eredeti kéziratban bukkanhatott rá a kutató.) Itt sem érthető, mire gondolhatott a szerző, amikor azt írta: “mintha lábbal akarná tiporni a szerelmet”? Sajnos az olvasó nem gondolhat másra, csakis arra, hogy a minősítés Borka társadalmi helyzetének, parasztasszony mivoltának szól. A versek ugyanis a legkevésbé sem támasztják alá azt, hogy ez a kapcsolat, bármilyen tekintetben is elmaradt volna a többi szerelmi kapcsolattól, vagy hogy a versek szerzője bárkit vagy bármit is lábbal akart volna tiporni.

Egyébként valószínű, hogy a kései szerelmeknek ezt a minősítését Szontagh Pál sugalmazhatta a korai kutatóknak, s az ő megfellebbezhetetlennek látszó ítélete köszönt vissza aztán a Madách-életrajzok számos pontján. A jó barát a nőkről általában elég rossz véleménnyel volt, talán nem véletlen, hogy nem is nősült meg soha, bár a nyilvános házakat azért látogatta,⁴ és minden bizonnyal a házvezetőnőjéhez sem csak munkáltatói viszony fűzte őt.⁵

Családnevek

Csak jóval később kezdte el a kutatókat foglalkoztatni, hogy ki is volt valójában Borka? Az életrajzi kutatások háttérbe szorultak, komoly monográfiák helyett sokszor csak hevenyészve összeállított füzetek jelentek meg a költőről. Jellemző, hogy az a Morvay Győző, aki 500 oldalas elemzést tett közzé a *Tragédiáról*,⁶ Madách életrajzának ismertetésére már csak huszonegynéhány oldalt szánt, s abban is sok a tévedés, elírás.⁷

Hasonlóképpen Vida Imre önálló kiadványként megjelent írásában is sok a hibás adat (pl. Keszeg helyett Kőszeg), ám a mű legalább alcíméhez méltóan valóban közölt új ismereteket is az olvasóval.⁸ S ami a továbbiak szempontjából a legfontosabb: Vida kísérletet tett Borka családnevének megállapítására. Az ő leírása is furcsa és ellentmondásos. “Különös szerepet kap viszonyaiban egy Bagyenszky Borka nevű béresasszony. Szenvedélyes, magáról feledkezett beteges szilajsággal él vele a gyönyöröknek. Ez életszakát tartja a legboldogabbnak s *Borkát* a nehezen megtalált, számára rendelt szerelmének. Hozzá szóló versei lelkesültségükben, elragadtatásukban túltesznek valamennyin. Mámoros elragadtatással ír róla.

E szerelem tragikomikusan fejeződött be. A béresasszony elhagyja az érte epekedő *Madáchot*. Az ő környezete s primitív ideológiája szerelemhez az egészséget, kemény férfit várta s idegenkedett a lázbeteg, vézna földesúrtól”.⁹ A “beteges szilajság” önmagában is ellentmondásnak tűnik, az sem érthető, hogy aki szilaj, az miért ne lehetne kemény is stb. Ám van három kimondott hiba is ebben a rövid részletben.

Az első: a név elírás, valójában azon a kéziratlapon, amelyre a *Bagyenszky* névhez tartozó jegyzetében utal a szerző, a *Bagyinszky* név szerepel, csakúgy mint a valóságban (vagy az anyakönyvekben, ill. az utóbbiakban y-nal szerepel a név).

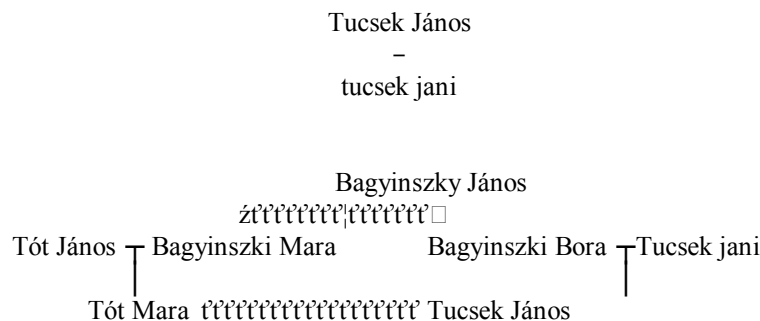
A második: Bagyinszky Bora (ugyanis a keresztnév is kicsit eltérő alakban áll Madách kéziratán) nem béresasszony, hanem Madách urasági hajdújának, Tucsek Jánosnak a felesége.

A harmadik: nincs szó tragikomikus végkifejletről. A versek arról tanúskodnak, hogy a kapcsolat átmeneti megromlása után a szerelem felhőtlenül folytatódott, éspedig minden jel szerint a költő élete végé-

ig, amit megerősíteni látszik az a vélemény is, amely szerint élete utolsó hónapjaiban azt tervezte: elhagyja Alsósztrégovát, és Borkával él.

Vida Imre tehát kísérletet tett Borka személyének megállapítására, és ehhez Madách egyik kéziratát hívta segítségül. Korábban már részletesen leírtam, kiről is van valójában szó ebben az esetben, most csak a fontosabb tudnivalókat összegezném.¹⁰

A vonatkozó “családfa” Madách verskézíratai között található, éspedig az *Egy eladó leányhoz* hátoldalán. Betűhív átírásban a lap így fest (ám a teljesség kedvéért a kézirat hasonmását is közlöm):

Sejthető, hogy itt nem Bagyinszky Bora a “főszereplő”, inkább azok, akik (a szokással és az egyházi előírásokkal dacolva) házasságra lépnek egymással, jóllehet első fokú unokatestvérek, vagyis a legelső sorban álló személyek, Tót(h) Mara és ifjabb Tucsek János.

Ám ettől függetlenül az anyakönyvek alapján megállapítható, hogy Bagyinszky Borbálát 1818. nov. 2-án keresztelték Ribán (ma: Ipolyszög), és Szügyben kötött házasságot 1840. augusztus 2-án Tucsek János 30 éves alsósztrégovai urasági hajdúval, aki akkor már özvegy volt.¹¹ A házaspárnak legalábbis öt fia született 1841 és 1855 között.¹² Ez önmagában még nem volna kizáró ok; ami fontosabb, szemmel láthatóan csak egy ötletről van szó Vida Imre esetében, aki nem is hivatkozik semmi másra, csupán a Madách-versek egyikének hátoldalán álló leszármazásra.

A fölió előoldalán az *Egy eladó leányhoz* c. vers szerepel, s ha a két oldalnak van egyáltalán kapcsolata egymással, akkor az eladó lány *Tóth Mária*. Valóban: itt egy egészen friss adatról van szó, amelynek valóra válását már meg sem érte Madách. A frigy ugyanis csak 1864. december 27-én köttetett meg Ipolyszögben (Ribán).¹³

Ez azért érdekes, mert ha valóban Tóth Máriáról van szó a versben, akkor ez azt jelenti, hogy az utolsó Madách-versek egyikével állunk szemben, amelynek nem is nagyon lehetett korábbi változata.

Témánk szempontjából azonban csak az a fontos, hogy semmi okunk sincs feltételezni azt, hogy Bagyinszky Borbála lett volna Madách Borkája.

A későbbiekben Harsányi Zsolt az, aki megállapítja a nevet, igaz, fele részben hibásan. Azt írja ugyanis, hogy Makovnyik Jánosné Gyuros Borbáláról van szó, amiből az asszonynév helyes, ám a leánykori név valójában Sulyan Borbála. (Harsányi, mint az a levelezéséből kiderül, kapott anyakönyvi adatokat Alsósztregováról, Lubovit Hrálidka lelkésztől, aki azonban hibásan írta Borka leánykori nevét.¹⁴) Ezután (az említett pontosításon túl) újabb kísérlet nem történt a név megállapítására, és valóban: semmi okunk sincs, hogy kétségbe vonjuk a sztregovai hagyományt.

Igaz, fölöttébb érdekes, hogy a korai kutatók nem tudtak pontosabb információkkal szolgálni, de erre magyarázatot ad Palágyi különös viszolygása ezektől a (szerinte) “rövid lejárátú szívkirálynék”-tól. (Látni fogjuk, a Borka-kapcsolat éveken át tartott.) Különbösen is, valószínűleg Harsányi volt az első, aki az egyszerű falusi embereket is meghallgatta, s nemcsak a kastélyok és nemesi kúriák urait és úrnőit, akik nyilván a korai kutatókhoz hasonlóan lekezelték az ilyen kapcsolatokat, esetleg valóban nem is tudtak róla.

Egy szó, mint száz: Borka Sulyan Borbálaként látta meg a napvilágot Felsősztrégován, Sulyan György és Gyuros Mária lányaként (innen a névelírás a lelkész levelében: az apa helyett az anya családnevét közölte), 1840. november 13-án, majd 1857. november 23-án ment férjhez Makovnyik Jánoshoz Alsósztregován, és ott is halt meg 1866. december 13-án.

Kitérő: (pre)konceptiós Madách-életrajzok

A nagy mű megszületése után a szerző rövidesen meghalt, s az alkotás köré nagy és hasonlóan impozáns életrajzot “kellett” kerekíteni. Úgy illett, hogy a szerzőt környezete mintegy szentté avassa. Ehhez a családtagokon, ismerősökön kívül a kutatók és a művészek is segédkeztek, így aztán az adatok és előítéletek kusza szövedékévé váltak az életrajzok. Pesszimista a mű? Egy józanul, előítéletek nélkül mérlegelő kutató ilyenkor kérdéseket tesz fel, amelyeket igyekszik a tények alapján megválaszolni. A klasszikus Madách-kutató általában nem kérdezett, nem elemzett, hanem rögtön ítéletet mondott, nagyjából ilyen formában: persze, hogy pesszimista, de lehet-e csodálni, amikor Madách élete... És innentől kezdve nem volt számára kérdés, hogy Madách élete valóban olyan volt-e, mint amilyennek töredékes és sokszor elfogult beszámolók alapján elképzelte. A költőt a kor áthagyományozódott értékrendjébe öltöztették: nem lehetett vitás, hogy mennyire szerette anyját, feleségét, hogy Sztregova vagy Csesztve a családi béke szigete volt, vagy ha olykor mégsem, akkor az csakis egy-egy “betolakodó” (feleség, házitanító) méltatlan viselkedésével magyarázható.

Korán megszületett a “sztregovai remete” kifejezés is. Pedig a kastélyban, amely a szó szoros értelmében átjáróház volt, legalább tízen szinte mindig tartózkodtak: 3–4 gyerek, a költő és édesanyja, annak társalkodónője, nevelő és nevelőnő, szakács, fűtő, szobalány. Néha egyenesen mulatságos, ahogyan a “remete” szó megjelenik Madáchcsal kapcsolatban. Palágyinál pl. ilyen formában: “teljesen vissza akar vonulni a világtól és szerelmes remete-életet élni.”¹⁵ A “szerelmes remete-élet”, ha jobban belegondolunk, fogalmi ellentmondás. (Ahogy a dal mondja: “egyedül nem megy...)

De hogy az előítéletek természetéről és sokrétűségéről fogalmat alkothassunk, álljon itt, mintegy elrettentésként, annak a Balogh Károly-

nak a jegyzete, aki több kötetet is közzétett Madách életével kapcsolatban, s akit a két világháború között mint germanistát is számon tartottak, vagyis elvben tudományos tevékenységet is végzett.¹⁶

Alaptermészete, s beteges szervezete folytán távol áll a megyei élettől. Harsányi túlzott jelentőséget tulajdonít megyei szereplésének.

A Borka esetet le kell szállítani a maga értékére. Emberi dolog, amely Madách lelkivilágára, gondolatainak, költészetének fejlődésére semmi befolyással sem volt.

Madách egész költészete összefügg életével, természetesen nem oly torzított módon, mint azt Palágyi látta.

A képviselői szereplés M. életében egy rövid s izgalmas epizód, helytelen volna akkorára növeszteni jelentőségét, hogy az élet képeinek arányai eltoldódnak. Ezt teszi Harsányi. Palágyi is túl nagy jelentőséget tulajdonít a politikának.

Ember legyen a talpán, aki meg tudja mondani, milyen is volt Madách alaptermészete, s egyáltalán: egy alaptermészet milyen esetekben áll a megyei élethez közel, vagy attól távol. Egyébként Madách magánleveleiben is számos utalást találunk a megyei politikai életre, talán nem is kevesebbet (bár annak, aki erről nyilatkozni kíván, tanácsos összeszámolnia minden utalást!), mint az irodalomra. Balogh Károly szerint Borka is “túlértékelt”. Valóban semmi befolyással sem volt Madáchra? Vida szerint: “Ez életszakát tartja a legboldogabbnak s *Borkát* a nehezen megtalált, számára rendelt szerelemnek”¹⁷ Kinek higgyünk? A választ, ha egyáltalán megválaszolható a kérdés, főképp Madách versei adhatják meg.

Azt, hogy Palágyi hol és mit torzított, ne firtassuk. De már a képviselői szereplés epizódja minősítése meglehetősen furcsa. Igaz, hogy nem tartott sokáig, de azért az előkészületekkel (amelyek az Októberi diploma után sok teendőket adtak a költőnek) a Tragédia írásának (pon-

tosabban az utolsó változat megszületésének) időtartamával összemérhető ez az “epizód”.

Csoda-e, hogy ezek után, az 1960-as évektől kutatók sora igyekezett bizonyítani, hogy a költő mennyi mindent tett a közéletben. Kriszán László, Kerényi Ferenc, Praznovszky Mihály, Leblancné Kelemen Mária és mások dokumentumok sorát tették közzé, amelyekben Madách politikai tevékenysége játszotta a főszerepet.

De fordítsuk figyelmünket a költő szerelmi életére! Korán vált éles viták forrásává ennek megítélése. Amikor Bérczy Károly emlékbeszédét Gyulai Pál megjelentetni tervezte a háromkötetes összkiadás elején, maga Madách Aladár ragadott tollat, és a beszéd következő részéhez: “s ő haza Csesztvére sietett, repült, hogy ott a boldogságnak – már csak romjait találja” ezt írta: “az alá húzott sorokat kihagyni kérem, annál is inkább, mert azon kívül hogy a helyzetet nem is egészen correct illusztrálják, még mint ilyenek is t. i. csupán a helyzet illusztrálására valók egy kissé világosak, egyszerű életrajzi adatoknak pedig homályosak. Ha valaki talán Madách Imre életrajzát mint önálló művet feldolgozná egészen más tekintet alá esnék ezen dolog is és az illető tetszésétől fog függni minden adatot felhasználni.” Ez a levél még 1875 nyarán íródott, amikor Fráter Erzsébet még élt, bár fia egyre riasztóbb híreket kapott Nagyváradról. Egyébként a rendelkezésünkre álló adatok szerint a fiú sohasem vette védelmébe anyját, és éppen ezekben az utolsó hónapokban elzárkózott attól, hogy további támogatást nyújtson neki, vagy hogy valamilyen módon gondoskodjék róla.

Sajnos nem tudjuk, miért nem találta korrektnek az idézett megállapítást Aladár, bár hogy homályos volt Bérczy megállapítása, az nem vitatható. A kifogásolt rész nem maradt ki a négy évvel később kiadott műből.

Az igazi vita azonban jóval később bontakozott ki Fráter Erzsébet körül. Tény, hogy a virtuális Madách-émlékmű építői közül többen is igen rossz véleménnyel voltak Erzsikéről. Mindenek előtt Majthényi Anna, de a jelek szerint Madách Károly és Aladár is, továbbá Szontagh Pál és Balogh Károly. Márpedig nemcsak a közvéleményt, de a kutatókat is elsősorban ők befolyásolták. Az utóbbiak menségére legyen mondva, hogy nem is nagyon volt más lehetőségük, mint hogy a

még élő családtagoknál és barátoknál tudakozódjanak, s ők szinte egyöntetűen a költő "pártján" álltak. Ami nem is lett volna baj, ha igyekeztek volna elfogulatlanul véleményt alkotni. Ámde tudjuk: Szontagh Pál már a házasságkötés előtt lesújtó véleményt mondott a költő választottjáról, és Majthényi Anna is az első pillanattól fogva ellenezte fia házasságát.

Palágyinak és a korai kutatóknak mindazonáltal felrőható, hogy nem figyeltek oda azokra, akik merőben másként látták Madách házassági válságát. Főképp a sztregovai lelkésről, Henrici Ágostonról van szó, aki fia visszaemlékezése szerint inkább Majthényi Annában látta a házasság felbomlásának okát, mintsem Erzsikében. Palágyi találkozott az evangélikus lelkésszel (aki egyébként egészen 1908-ig szolgált Alsósztrégován), erről tehát tudnia kellett, mégsem tartotta szükségesnek, hogy az ellenvéleménynek is helyt adjon könyvében. Mint ahogyan, kis utánjárással, megkérdezhetette volna Madách Jolánt is, aki szintén nagyanyjában látta szülei szakításának okát.

Az érdekelték halálával elvben ütköztethetők lettek volna a vélemények, ez azonban egy ideig váratott magára, és a későbbiekben is felemás módon valósult meg. Nagyjából a centenárium idején, vagyis 1923 körül jelentek meg az első olyan írások, amelyek védelmükbe vették Fráter Erzsébetet. Részint a Nagyvárad című lapban, mivel az érintett utolsó éveit jórészt abban a városban töltötte. Másfelől a Prágai Magyar Hírlapban, ahol a sztregovai lelkész fia, Henriczy Béla publikált.

Jellemző azonban, hogy bizonyos alapvető kérdések több mint száz éven át meg sem fogalmazódtak. Palágyi már 1900-ban hasonmásként közölte (az azóta elveszett) Fráter Erzsébet-levelet, amelyet anyósának írt. Ez a levél különböző lélektani megfontolások kiindulási pontjává vált, ám a legalapvetőbb kérdést még közel száz évig senki sem tette fel. Miért az anyósának, miért nem a férjének írt levelet az az asszony, aki szeretné a házasságot folytatni? Milyen "abnormális" kapcsolat lehetett Madách Imre és Majthényi Anna között, ha Fráter Erzsébet úgy látta: a döntés anyósa kezében van, Madáchnak nincs beleszólása saját házasságába.

Azt is hosszú ideig nyilvánvaló tényként kezelte a Madách-irodalom, hogy ha elromlott a házasság, akkor arról csakis a feleség tehetett. Először Harsányi Zsolt vetette fel, hogy talán Rákóczy János bűjtatásáról Erzsike mit sem tudott, s Madáchnak ez a bizalmatlansága volt a kiindulópontja elhidegülésüknek. Mint ahogyan valószínűleg nem tudott a család osztályegyezségéről sem, de még ha tudott is valamit, azt nyilván nem mondták meg neki, hogy a megállapodás azzal a következménnyel jár: előbb vagy utóbb át kell költözniük Sztregovára. Madách hazatérése előtt nem sokkal, 1853 nyarán felesége azt írta, hogy ő sztregovai lakos sohasem lesz, pedig ha minden fontos családi döntésbe beavatták volna őt, akkor már 1850-ben tudnia kellett volna, hogy előbb-utóbb nem lesz más választása: vagy követi férjét Sztregovára, vagy elhagyja őt.

Szerencsére Madách többi szerelme csak mellékesen került szóba az életrajzokban, de még azokban is sok a pontatlanság, az egymásnak ellentmondó információ.

A végső érvet egy-egy kérdés eldöntéséhez általában a versektől várhatjuk, ám azok a legritkább esetben tudósítanak a legfontosabb kérdésekről. Mint ahogyan Madách levelei is csak szőr mentén érintik a szerelmi témát. A külső megfigyelőktől származó információ pedig kevés. Látni fogjuk azonban, hogy Borka esetében mégiscsak van ilyen tudósítás, amely ha részleteiben néhol pontatlan is, a lényegről valószínűleg elég pontosan tájékoztat.

Idill az Imre-dombon

Kedvelt, ám ha szabad így fogalmaznom, átok sújtotta hely volt Alsó-sztrégova, valószínűleg már korábban, hogysen Fráter Erzsébet utolsó ottjártakor megátkozta.

A kastélyban történtek ugyan derűs események is Madách életében, ám gyakoribb volt a feszültség és a tragédia. Az életrajzírók általában idilli képet festettek, olyat, amilyenek a kastély lakói mutatták magukat, s közben megfélelkeztek azokról az árulkodó tényekről, amelyek pedig egyértelműen jelezték, hogy folyamatosan feszültségekkel terhes volt ez a hely. Általában a kastély két „állandó lakójával”, Majthényi Annával és társalkodónőjével, Ité Annával állt (egyik oldalon) kapcsolatban a feszültség.

Madách unokaöccse, Balogh Károly a francia nevelőjükkal kapcsolatban ezt írta: „De mikor aztán a mi turóci franciánk ki volt hivatalva, öltöztetve, feltámadt benne a nyelvmesteri önérzet, s ennek szegény Ninával szemben oly sértő módon adott kifejezést, hogy ebből heves szóváltás, csaknem tettlegesség keletkezett, melyet csak a zajra odasietett Mihály szakács imponáló alakjának közbelépése akadályozott meg.”¹⁸

Még érdekesebb Borsody Miklós nevelőnek a története. Ő ugyan hosszabb ideig elviselte a sztrégovai környezetet, ám aztán iszákossá, kötekedővé vált, s az ő esetében már magának Majthényi Annának a levele bizonyítja, hogy nagyon elmérgesedett a két idős hölgygel való kapcsolata: „a mi pedig leg inkább egészségem rontója – Borsodi ezer meg ezer szekaturája – de most már el vagyok határozva hogy Károlyt többé véle nem tanítatom, ennek okát elé sorozni lehetetlen, de ezt képzelni lehetett, hon nem létedkor, hogy roszaságát sokszorozni fogja, minden nap holt részeg – orákat, fél napokat, veszekedéssel tölt, úgy hogy az emberek az udvarba meg álnak”.¹⁹ Érdekes, hogy Madách en-

nek ellenére nem úgy bánt vele, ahogyan ilyen esetekben szokás; Borsody csak azután távozott Sztrégováról, hogy sikerült neki tanári állást szereznie a Lócsei Főgimnáziumban. Persze kérdezhetnénk: ugyan mit segít egy súlyos alkoholistán a tanári állás? És itt következik a meglepetés: semmi jele annak, hogy Borsody a későbbiekben alkoholista lett volna, a gimnáziumban elégedettek voltak a munkájával.

Bizonyságul következék egy 72 évvel későbbi levélrészlet: „Tudnia kell, hogy nekünk Lőcsén, amikor ottan (1874–1882 között) tanuló voltam, egyik magyar nyelvű, majd bölcsészeti tanárunk Borsody Miklós volt. Alacsony, köpcös, kissé tipegve járó, hatvanas évek körül lévő úr volt. Szokatlanul rendesen öltözködött. Haja normálisan simára fésülve, (talán!) a bal szeme felett elválasztva, és rendesen balrajobbra szétfésülve; bajusza szépen, magyarosan kihúzva; arca egyébként mindig gondosan megberetvélva. Rendkívül nyugodt úriember volt, és komoly tanár. A IV. osztályban Névy László iskolakönyve szerint »Az írásművészet elméleté«-t, a VII. és a VIII. osztályban az akkor használt Pauler-féle logikát és pszichológiát tanította. Ritka szépek voltak »előadásai«, mert minden óra első felét erre használta fel, másik fele volt a felelés.” A levelet Jablonovski Miklós nyugalmazott főigazgató, miniszteri tanácsos írta Harsányi Zsoltnak, miután az *Ember, küzdj!* című regény olvasása során felmerült benne a gyanú: talán ugyanarról a személyről van szó, aki őt is tanította.²⁰

Borsody Miklós esetében tehát egyértelmű: normális, kiegyensúlyozott ember volt, mielőtt Sztrégovára került, s ismét azzá vált, miután elhagyta a kastélyt. Részegessé, duhajkodóvá, kötekedővé, nemtörődömmé (kis híján felgyújtotta a kastélyt, mint azt Balogh Károly visszaemlékezéséből tudjuk) csak a Sztrégován töltött évek alatt vált. Ez persze nem jelenti azt, hogy neki semmi része sem volt a Sztrégován történetekben, de az egyértelmű: a környezet váltotta ki belőle (időszakosan) ezeket a nehezen tolerálható tulajdonságokat.

Nem csoda, hogy Fráter Erzsébet is, miután ózdkodása ellenére átköltözni kényszerült, furcsán viselkedett Alsósztrégován.

Valószínűleg Madách ezekből az esetekből, s talán legfőképpen abból, hogy ő is “kényelmetlenül” érezhette magát, leszűrte a tanulságot: a legokosabb, ha örökre elhagyja a kastélyt, a szülőházat. Túl ké-

sőn jutott erre az elhatározásra (ideig-óráig kellő menedéket nyújthattott neki a kastélytól legalább 100 méterre álló ún. Ermitázs, ahol időszakos menedéket lelhetett), így aztán a terv nem válhatott valóra. Az ügyet általában Borkával hozták összefüggésbe a kutatók. Érdekes sorra vennünk, hogy ki mit írt róla, ill. az Imre-dombon megkezdett építkezésről.

Palágyi szerint: "...jellemző, hogy ezzel [Borkával – A. Cs.] szemben még egyszer föllobbant a költő regényes hajlama. Vele együtt teljesen vissza akar vonulni a világtól és szerelmes remete-életet élni. A sztregovai kastélyt fiára, Aladárra hagyva, maga és Borka számára új kastélyt tervezett, melyet a legkisebb részletekig maga megrajzolt. Aladárval pedig kemény lemez papirosból gondosan ki is mintáztatott. Svájci stílusú ház lett volna, s *A halál költészetére* emlékeztetvén, egészen feketére festve, fehér facsipkézettel és vörös tornyocskákkal. Alul a kerülő lakott volna, az emeleten pedig a költő Borkájával. Az építéshez serényen hozzá is látott az Imre-domb erdőségében, de mielőtt a regényes lak fedél alá kerülhetett volna, a költőt utolérte a halál. Az ábránd-kastély szomorú romjai még ma is láthatók.”²¹

Palágyi, nyilván Madách Aladár közlése nyomán, kastélyról írt ugyan, de inkább egy nagyon szerény kúriáról lehetett csak szó: Madách nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy egy kastély építését megengedhette volna magának. Meg aztán három személy számára, még ha esetleg cseléd is segédkezett volna a háznál, luxus lett volna egy kastélyt felépíteni.

Voinovich csak röviden ír a félrevonulás tervéről, és jegyzetében Palágyira hivatkozik.²²

Vida így ír a tervezett építkezésről: "A költő elhatározza, hogy szerelme számára egy erdei lakot épít, hol a világtól elvonulva boldogan egymáséi lehetnek. Az analfabéta béresnőre mivel sem bír hatni a lángelméjű költő. A nő ajánlja, hogy találjon vigaszt az *irkálás*-ban s szeressen mást. A maga köréből szokott módon akarja a boldogságát megtalálni.”²³

Nem tudjuk, Vida milyen forrás alapján tudta úgy, hogy szakítással végződött a kapcsolat, s hogy a későbbiekben (mert szakítás azért valószínűleg volt valamikor) nem folytatódott tovább. Mindenesetre az

Imre-dombi építkezés későn kezdődött: 1863-ban még csak egy juhakol készült el, majd 1864 nyarán történt meg a ház alapkövének letétele. Ha valóban végérvényesen szakított volna a pár, akkor érthetetlen, miért erőlteti még utolsó hónapjaiban is Madách az építkezést.

De lássuk, hogyan számolt be a szemtanú Balogh Károly az Imre-dombi építkezésről!²⁴

Madách Imre sztregovai birtokához még a tótság hegyei között fekvő Tóthartyán és Paróca községekben is kapcsolódtak ingatlanok. Ezek azonban szétdarabosságuk miatt gazdaságilag nem voltak kellően kihasználhatók.

A tagosításnál jelentékenyebb birtokkomplexum jutott azok helyébe, kedvezőbb fekvéssel egy nagyobb kiterjedésű fennsíkon.

Szántóföld kevés és köves, de rétjei illatos fűben gazdagok, legelői jők, miért is növendék marha tartására, birkatenyésztésre alkalmas terület volt ez. Nagybátyám első gondja egy húsz öles juhakol megépítése volt. Ez még 1863-ban tető alá is került, s a távolból fehéren kivilágító zsindelyfedele ellátzott Sztregovára is.

De nem volt még neve az új pusztának, s nem lett megkezdve a kis villaszerű ház építése sem, melyet Madách Imre odatervezett.

Aladárban sok technikai közügyesség volt, megcsinálta szivardobozból igen ügyesen, csinosan a sztregovai présháznak is mintáját, svájci modorú erkélyével, lépcsőfeljártával; őt bízta meg aztán atyja, hogy az építendő kéjlaknak modelljét is megszerkessze lemezpapirosból, az ő útmutatása szerint.

Bizarr koncepció volt ez. Középen emeletes rész erkéllyel, jobbról-balról földszintes szárnyakkal. Az emeleti rész két sarkán két nyúlánk tornyocska, hegyes, piros tetővel. Az épület maga fekete, az ajtók, ablakkeretek fehérek.

A modell elkészült, s 1864 nyarának egyik napja volt kitéve arra, hogy kis nyári ünnepély keretében történjék meg a nyári lak alapkövetétele, s az új major megkeresztelése.

Ez az alkalom volt utolsó, vidám epizódja ennek az esztendőnek, utolsó volt az Madách Imrének életében is.

Emlékezetem szerint nagybátyámon, rajtunk (fiúkon) és Jancsón kívül Madách Károly, Szontagh, Divald s nagybátyámnak Sziléziából időszakot gazdatisztje, az öreg Philipp vettek részt az ünnepélyen.

Tóthartyán községnek füstös fáviskóit elhagyva, meredeken emelkedik az út a kis csörgedező patak völgyén a pusztá fennsíkja felé.

A teraszszerűen művelt, s kövekkel körülbástyázott darabka földek, a közben elszórt tanyák, ún. "láz"-ok, a hatalmas vadkörtefák mindenfelé a mezsgyéken, sajátosságos hegyi jelleget adnak a vidéknek.

A felavatás ünnepélyére rögtönzött, s színes kendőkkel díszített lugas, a nap sütött, gyepes tér közepén terített asztallal várta az érkezőket.

A tetőről szép kilátás nyílik körös-körül. Egyfelől a 600 m magas Liszecnak (Madách tető) kimagasló kúpja uralja a képet, sűrű erdőség koszorújával övezve. Másfelől a völgyre esik tekintetünk, mely folytonos gyors lejtéssel a hegyes-dombos vidék legutolsó hullámainak ködös távolában tűnik el; egy kis kifelhérő folt ott alant a völgynek egy zugában: a Sztregova.

Madách Imrét s Jancsót már napokkal a felavatás napja előtt elfoglalta annak a versezethez a megszerkesztése, melyet az alapkö alá akartak helyezni. A verszet tartalma titokban maradt. Mi volt annak tartalma, sejtelmem sincs róla. Volt-e még valaki annak titkába avatva, azt sem tudom. Azt tudom, hogy az irat megszerkesztésén jól mulattak mindketten, s közben jókat nevettek. Sejttem azt is, hogy a dolog háttérben kis romantika lappangott, s hogy ez a kéjlek megépítésének tervével is volt némi vonatkozásban.

A megérkezés után Jancsó kis fatáblát, s egy bádog szelencét húzott elő az egyik szekérről. A fatáblát póznára szögezve kitűzte a lugas elé. Nagy betűkkel e felirat állt rajta: Imre dombja – ez lett az új major neve.

A bádog szelencébe az a bizonyos verszet volt rejtve, s rendeltetéséhez képest be lett falazva az épületnek készülő fundamentumába. Érdekes volna ismerni annak titkát.

Az ünnepélynek ezt a két mozzanatát az üde, hegyi levegőn kitűnően ízlett ebéd követte, víg poharazás között, szellemes felköszöntőkkel fűszerezve.

Egyszerre itt volt az indulás ideje hazafelé.

Divald, a pap, Philipp s én maradtunk utoljára.

Hosszúra nyúlt a Szt. János áldása, nehezen tudták végét szakítani. Meglehetősen jókedvben szálltak végre kocsiira, valamelyiküknek valami útrövidítés jutott eszébe, s Závoda községnek vettük utunkat.

Ezt a községet prot. papjának költői lelkü felesége meg is énekelte:

Závoda, Závoda prekraszna zahrada!

(Závoda, te gyönyörűséges kert!)

Ez volt a vers kezdete. Lehet, hogy az igen tisztelt papné maga beillett virágnak, s költői fantáziája megalkotta magának a kis kertet is; előttem azonban nem a kis tót falunak szépsége, hanem a minket ért kis baleset tette Závodát emlékezetessé.

A mezei út, amelyen haladtunk, közel a községhez, jókora vízmóson vezet keresztül. Meglehetősen gyors hajtással ennek partjára érve, meglepetten látjuk magunk előtt a mély szakadékot. Hirtelen kanyarulatlanul csavarodik az út az árkon keresztül a túlsó oldalra.

"Na, jetzt geht's in die Hölle!" kiáltja Divald, de ebben a pillanatban már fel is borultunk. Divald is, Philipp is a kocsi alatt; a kocsi a lovak közé bukott; én egy lendülettel jó messzire repültem a kocsitól. A lovak nehezen feltápázkodva, szerencsére megálltak helyükön, a hám azonban szerte szakadt, a rúd eltört.

Neki feküdtünk ketten a kocsisal a szekérnek; Philipp is előbúvik csakhamar alóla, s ekkor már hármuknak sikerült azt ismét felállítanunk.

Divald még mindig nem mozdul helyéből, vér szivárog arccal a föld felé fordult feje alól.

"Gott im Himmel! Gott im Himmel!" – kiáltja Philipp ijedten, s emelgetni siet Divaldot. Végre emeli fejét, bágyadtan körültekint, vérző ajkai megnyílnak: "So leb' den wohl, du altes Parasol!"* – ezek első szavai. Humora akkor sem hagyta cserben.

Annyira komikusan hatott ez ebben a pillanatban, hogy kis derűt hozott közénk a kritikus percek komolysága után.

De azért meg voltunk viselve mindannyian, ki ezt, ki azt a részét fájalta testének. Divaldnak pár foga is kitört. Az imredombi jókedv elpárolgott egyszerre.

Szomorú karaván volt az, amint ballagtunk sántikálva az est óráiban hazafelé. Jó két óráig tartott az önkénytelen séta, teljesen besötétült az alatt. Szegény Divald vigasztalhatatlan maradt az egész úton, azt hajította egyre, hogy megérdemelt büntetésül érte a baleset. Meg is változott az eset után kedélyében, természetében teljesen. Régi, mókás jókedvének ezentúl vége volt. Töprengő, magába szállt ember benyomását tette mindvégig.

Balogh Károly két helyen is kéjliknak nevezte a tervezett építményt, és az írta: “Sejtem azt is, hogy a dolog háttérben kis romantika lappangott”, de nem utalt Borkára sem itt, sem az egész emlékiratban, jóllehet, mint az majd a későbbiekből kitűnik, feltétlenül tudnia kellett róla, nem kerülhette el a Borkával való személyes találkozást. Emlékirata erősen idealizált visszaemlékezés, amelynek számos részlete pontos és alapos megfigyelésről tanúskodik, ugyanakkor a kellemetlen témákat látványosan kerülte. Ennek legárulkodóbb megnyilvánulása az, ahogyan Madách Aladáról írt. Egyetlen rossz szót sem ejtett róla. Miközben (igaz, évtizedekkel az emlékirat megszületése előtt) Huszár Annának írt levelében úgy vélte, hogy Aladár nem egészen normális, és kárhoztatta spiritiszta szenvedélyét. Madách szerelmeiről sem ejtett egyetlen szót sem, kivéve Fráter Erzsébetet, akinek sztrégovai jelenlétét mégsem hallgathatta el. A “virtuális emlékmű” megalkotásában és a “szentté avatásban” ő is tevékenyen közreműködött. Még arról is tapintatosan hallgatott hosszú és minden jel szerint pontos leírásában, hogy Madách vissza kívánt volna vonulni az erdei lakba. Pedig ha Aladár tudott róla (s Palágyi ki mástól értesülhetett volna a lakról és annak rendeltetéséről, mint tőle), akkor a vele együtt nevelkedő Balogh Károlynak is tudnia kellett. Mint ahogyan azt is csak a későbbi életrajzírók említik, hogy Madách állítólag elhanyagolta gazdaságát, családját. Balogh Károly egyetlen szóval sem utalt ilyesmire. Mentségére legyen mondva: emlékiratot írt, nem Madách-életrajzot. (Ezért is nem esett szó az előző fejezetben írásának furcsaságairól, Madách és mások személyiségének egyoldalú bemutatásáról.)

Mindazonáltal érdemes felidézni, mit ír az Imre-dombon megkezdett építkezésről Balogh Károly.²⁵

Imre dombján ezalatt, amelyen parasztközművesi flegmával folyt az építkezés, nyugtalanul, türelmetlenül várta, leste nagybátyám, mint emelkedik ki lassan az alpból, s kezd formát nyerni a falazat.

Magasra bizony nem is emelkedett soha, mint egy élet letört küzdelmének, mint egy megzavart álomképnek, mint egy dugába dült tervnek szomorú jelképe, ott maradt befejezetlenül. Vakolatát kimosta az eső, kövei széthullottak, s romhalmaz jelzi a kéjlik helyét, mely csak a költő álmában nyert megvalósulást.

A dőcögő szekérúton nehéz és hosszadalmas volt az odajutás. Hosszú fejű, kis szürke ló került ismét az istállóba a Gyilkos helyébe; azon járta most nagybátyám a nyár folyamán többszörönként az utat Imre dombja és Sztrégova között.

A beteg szívnek nem vált javára – nehéz volt sokszor kivárni hazajöttét, s régen leszállt az est, mire fáradtan, kimerülten leszállt lováról.

Nem bírta tovább. Szeptember első napjainak egyikén volt utoljára nyeregben. Napjait azután már jóformán nyugágyban töltötte el; olvasgatva, jegyezgetve.

Ez az utolsó pillanatig tartó lázas igyekezet a legfőbb bizonyíték arra, hogy a Borka-szerelem a halálos ágyig tartott, s a végső szakítás csak október 5-én következett be.

Vélemények Madách és Borka kapcsolatáról

Az már az eddigiekből is kitűnt, hogy az elemzők általában a költőhöz méltatlannak tartották a kapcsolatot, jóllehet Harsányi Zsolt előtt semmi közelebbit sem tudtak a szeretett nőről, legfeljebb azt, hogy egyszerű falusi asszony volt.

Többen is úgy látták, hogy Borka, ha ideig-óráig engedett is, végül elhidegült Madáchtól. “Néhány vers tanúsága szerint egyfelől a család, a botránytól való félelem, másrészt Borka volt az oka, hogy a favár abba maradt. Egyik verse azt mondja:

Győztél hát felettünk nagy világ!
Vad zajoddal, kalmár számolással
Elriasztád álmoképeink...”²⁶

Csak hogy láttuk: a “favár” építése nem maradt abba, sőt: éppenséggel Madách halála előtt talán csak két hónappal kezdődött el.

Vida Imre is úgy vélte, hogy Borka végleg elhagyta Madácot, bár érdekes módon ez utánra teszi pl. a *Mária királynő* átdolgozását (1855, Vidánál tévesen: 1850), vagyis elképzelése szerint a viszony a válás és az átdolgozás közti időszakra tehető, ami a gyakorlatban 1854 második felét jelenti, noha semmiféle dátum nem szerepel a tanulmányában.

Nyilván sztereotípiákon és előítéleteken nyugvó találgatás az is, vajon Borka miért nem szerette a költőt.

Egészen más a helyzet Harsányi Zsolttal, aki életrajzi regényéhez igen sok adatot gyűjtött Alsósztrégován is. A regény szerint Borka már megismerkedésükkor elutasító.²⁷

– És szereted az uradat?

Borka ránézett. Nem a parasztasszony nézett a földesúrra, hanem a nő a férfira.

– Szeretem. Jó ember.

– Hát engem tudnál-e szeretni?

– Nem.

– Ejnye, de büszke vagy. Aztán miért nem tudnál?

– Mit tudom én. Csak éppen nem.

A későbbiekben a regény szerint hosszú időn át folytatódott az elutasítás, s bár a végén Borka felment a kastélyba, Madách pedig rendszeresen betért Borkáékhoz, Harsányi ódkodott attól, hogy beteljesült szerelemként jellemezze kapcsolatuknak akár csak egy rövid epizódját is. Ez különösen annak fényében meglepő, hogy milyen adatok alapján írta meg regényének ezt a részét. Feljegyzései között ugyanis az alábbi leírást találjuk.²⁸

Huszák sztrégovai tót gazda előadása (anyja nyomán, aki jelen volt)

Nagyatyám, anyám atyja volt Makovnyik István. Ennek fivére volt Makovnyik <József> János. Ez a <József> János nőül vett egy Gyuro Bor-ka nevű helybeli leányt.

Borka 19 éves korában ment feleségül Makovnyikhoz. A lánykérési ceremónia alkalmával oly szerencsétlenül ugrott le a kocsiról, hogy kimarjult a lába, és úgy is maradt. Az asszony dolgozni sem tudott. De a legszebb asszonynak számított a faluban, feltűnően fehér bőre volt, és igen nagy fekete szeme. Férjével és az én nagyatyámmal együtt olyan házban lakott, amely sokat szenvedett az áradásoktól, és mindig nedves volt.

Egy napon, aratás idején, Borka, aki még egészen friss menyecske volt akkor, egy ökröt legeltetett a rakittyán, azon a nagy réten, amely a kastély parkja alatt terül el, s amelyen túl a Sztrégova patak, majd a Bukovec (magyarul Bikóc) dombos birtokrész következik. A “pán vello-mozsni” arra sétált, és meglátta a sánta asszonyt, aki a sánta ökröt legeltette, mert véletlenül az ökrök éppen akkor sántultak le. A nagyságos úr megszólította Borkát:

– Hát te, menyecske, miért hemperesz itt, miért nem mégy dolgozni, mint a többiek?

Borka megmondta, hogy nem tud dolgozni, mert fáj a lába. A nagyságos úr beszédbe ereszkedett vele, és azt ígérte neki, hogy doktort hozat, és meggyógyíttatja, ha Borka a szeretője lesz. Ekkor kezdődött köztük a dolog. Ez egész a nagyságos úr haláláig tartott, négy éven keresztül.

A nagyságos úr úgy megszerette Borkát, hogy mindjárt elhagyta a régi szeretőjét, pedig az éppen terhes volt tőle. Egy paraszt lány volt az, aki Fábiánkán lakott. A nagyságos úr szerzett egy legényt, akinek ezer forintot fizetett, hogy ezt az áldott állapotban levő lányt elvegye. A legény neve Koriak volt. Hogy a gyermeket a nő megszülte-e, azt nem tudom.

Ettől fogva a nagyságos úr csak Borkával törődött. Annyira kedves volt neki az asszony, hogy felkereste a férjét, Makovnyikot, és hatszáz forintot kínált neki arra az esetre, ha az ő javára lemond az asszonyról.

– Ha a nagyságos úrnak az asszony annyira kedves, legyen a nagyságos úré – felelte Makovnyik.

De erre nem került a sor, mert Borka azt mondta, hogy ő szívesen él a nagyságos úrral, de a hites urát nem hagyja el. Ezért aztán úgy alakult ki a dolog, hogy a nagyságos úr egy szép, száraz helyen fekvő házat és telket adott Makovnyik <Józsefnek> Jánosnak, aki ennek a felét mindjárt el is adta a fivérének, az én nagyapámnak, százötven forintért. Valamennyien az új házba költöztek. Borka nem hált otthon, hanem minden este felment a kastélyba aludni, de csak hétköznap. Szombaton este a nagyságos úr jött le Makovnyikékhoz, és ott aludt. Mindig sok süteményt hozott magával, és a cselédnép a faluban sokat beszélte, milyen haragos fent a kastélyban a nagyságos úr szakácsa, hogy szombaton mindig annyit kell neki dolgozni. A nagyságos úr szombat este bepakolta a sokféle süteményt, és lehozta a Makovnyik-házba. Ott aludt vacsora után. Eleinte úgy volt, hogy a Makovnyik ágyában aludt Borkával, de olyankor Makovnyik nem hálhatott a saját ágyában. De később a nagyságos úr két nagy ágyat vett, és az egyikbe vásárolt külön finom ágyneműt. Ebben aludt ő a Borkával, és Makov-

nyik aludt a másik ágyban. Másnap jött a vasárnap, és ilyenkor Borka mindig fent ebédelt a kastélyban.

Négy évig tartott ez a dolog, és a nagyságos úr elhatározta, hogy az Imre-dombon építtet egy vadászlakot, mert már nem volt kedve a kastélyban lakni. Úgy beszélte meg Borkával, hogy ők ketten majd ott laknak a vadászlakban, Makovnyikot pedig odaveszik erdőkerülőnek, hogy az is ott lakjon. A vadászlakot fel is építették, és az el is készült, de közben mind a ketten betegek lettek. Csodálatosképpen mindketten ugyanazt a betegséget kapták meg, a “vodnatyida” nevű vízibetegséget. Borka is ágynak esett, és nagyon beteg volt. Mikor a nagyságos úr már a végét járta, egy nap háromszor is átizent, hogy Borka menjen fel hozzá, mert addig nem tud meghalni, amíg még egyszer nem látja. De Borka mindig azt izente:

– Nem megyek fel. Én sokkal betegebb vagyok, mint ő.

Mikor a nagyságos úr egy napon alkonyattájban meghalt,⁶ jött le az inas, és azt mondta Borkának:

– No, Borka, fene megette a dolgodat. A nagyságos úr hatszáz forintot őrzött a párnája alatt, hogy neked adja, ha feljössz. De most meghalt, és a méltóságos asszony (M. anyja) megtalálta a hatszáz forintot a feje alatt, és eltette. Most már nem jut neked semmi.

Mikor Borka ezt meghallotta, a felindulástól elájult, és nemsokára ő is meghalt.

Tudom azt is, hogy a nagyságos úr sokra becsülte Borka szépségét. Hozatott neki orvost, ahogy megígérte, az orvos egy hónapig itt is volt Sztregován, de nem tudta Borkát meggyógyítani, az mindvégig sánta maradt. Aztán egyszer hozatott fényképészt is, ami abban az időben nagy dolog volt, hogy vasárnap, mikor az asszonyok kijönnek a luteránus templomból, a fényképész lefényképezze. Akkor Borka olyan szép volt, hogy a nagyságos úr a kezébe csapkodott a boldog örömtől és kiáltotta:

– No, ugye nincs ennél szebb asszony az egész faluban!

A fényképész le is vette. A fényképekből már nincsen. Makovnyik házánál maradt egy fénykép, de ő a Borka halála után másodsor is megházasodott, és a második feleség, mikor látta, hogy Makovnyik nézegeti a képet, sírva fakadt. Erre Makovnyik, hogy az asszonyt ne

rikassa, valahova eltette a képet, és az nem került elé többet. Hogy a kastélyban is volt a képből, az valószínű, de az aligha maradt meg, mert a méltóságos asszony biztosan eltépte. Ő nagyon haragudott Borkára. A nagyságos úr feleségére is haragudott, ő üldözte el a nagyságos úr mellől. Az igaz, hogy a nagyságos asszony nem volt valami jóféle, még az inassal is kikezdett. Mikor elváltak, nem is volt szabad neki felmenni a kastélyba, a férj itt fizette ki, a kastély alatt lévő kocsmában, úgy utazott el azután a nagyságos asszony.

Később a Madách Aladár nagyságos úr mindenáron vissza akarta venni tőlünk azt a házat. Pereskedett is miatta, és minden módon ki akart onnan füstölni bennünket. A ház eleinte szabadon állott a domboldalon, igen szép helyen, de Aladár nagyságos úr sorban megvette a körülötte levő telkeket, ha nem tartoztak az ő birtokához, és úgy teleépítette őket, hogy a mi házunk teljesen elvesztette a fekvését, a levegőt és a napot. Egy tárgyaláson szembe is került a nagyapámmal. Aladár nagyságos úr azt mondta, hogy az csak olyan ajándékféle volt. Erre a nagyapám azt felelte:

– Tudom én jól, miféle ajándékot kapott a bátyám. De énnekem, aki szeretem a feleségemet, hiába kínálná ilyen ajándék gyanánt a nagyságos úr nem csak a házat, hanem akár a kastélyát, vagy az egész birtokát is, én bizony olyan áron nem fogadnám el.

Később eladtuk mégis a házat. Én anyámmal ebbe az új házba költöztem.

(Huszák feltűnően gazdag új házat épített az országút mentén. Ő a legmódosabb gazda a faluban.)

Még elmondhatom, hogy Borka, mikor jóban lett a nagyságos úrral, nem kezdett úri ruhát hordani. Úgy járt, mint azelőtt. Mint most öltöznek a mi asszonyaink. Kivéve a cipőt, mert cipőnek akkor híre sem volt. Borka is csizmát hordott, mint a többi sztrégovai asszony.

A nagyságos úr éppen egy héttel azon nap előtt halt meg, mikor be kellett volna költözniök a vadászlakba.

Az elbeszélő nem hagy kétséget a kapcsolat természete felől, bár az is igaz, hogy az elején jelzi: Borka nem egykönnyen adta be a derekát, s hogy kitartott a férje mellett is. Lehetnek a történetnek idealizált

részei is. “Másnap jött a vasárnap, és ilyenkor Borka mindig fent ebédelte a kastélyban.” Ezt pl., ha meg is történt, valószínűleg nem volna helyes úgy elképzelni, hogy a kastélyban a családi ebédlőasztalnál Borka is helyet kapott. Valószínűbb, hogy ilyenkor az Oroszlánbarlangban, vagyis Madách szűkebb rezidenciáján kettejüknek külön asztalt terítettek. S nem csupán azért lehetett ez így, mert elképzelhetetlen lett volna, hogy Majthényi Anna egy asztalhoz üljön fia szeretőjével, hanem azért is, mert Madách önérzete is ezt diktálta: a házasság elmúltával szerelmi kapcsolataihoz többé senkinek semmi köze, még anyjának sem. (Egyébként mindig is jellemző volt rá egyfajta titkolózás, gyakorlatilag az egyetlen kivétel a kitarulózkodó 1844. február 29-i levél; különben soha, még a barátainak sem írt a szerelmeiről, legfeljebb egy-egy homályos célzás formájában.) Az elbeszélés szerint négy évig tartott a kapcsolat, vagyis ezek szerint 1860 nyarán (a leírás szerint “aratás idején”) találkozhatott először Borka és a költő.

A helyzet jobb megértéséhez nem árt felidézni, hogy Borka ekkor már csaknem három éve házas, és még nincs gyereke. (Harsányi a regényében úgy állítja be, mintha Makovnyik Jánosnak három fia volna, ám a sztrégovai evangélikus keresztelei anyakönyvben ennek semmi nyoma sincs: egyelőre meddő a házasság.) Van tehát egy gyermektelen asszony, aki ráadásul sánta, és így dolgozni sem tud rendesen. Csoda-e, ha a férj már nem rajong érte, és kapva kap a lehetőségen, amely nyomorúságos helyzetéből kiutat jelentene?! Azt se feledjük el, hogy a költőnek jó volt az “imázsa” (imagoja, arculata). Tudjuk, hogy pl. apját egy ízben alaposan helyben hagyták a jobbágyok,²⁹ őt azonban a jelek szerint tisztelték és talán kedvelték is falujában. Érthető tehát, hogy a férj beleegyezett a kapcsolatba.

De Borka magatartása is érthető. Az, hogy a férje “eladta” őt, vagy finomabban fogalmazva: pénz fejében lemondott róla, csak a húzódozás egyik oldalára világít rá. Azzal is számot kellett vetnie, hogy még a kastély sem jelenthetne számára biztonságot: bármikor kidobhatnák onnan, esetleg már jóval előbb, hogysé a nagyságos úr meghalna. Hiszen tudnia, hallania kellett róla, hogy a kastély ura, miután úrnő nélkül maradt a ház, kiket fogadott az otthonába és az ágyába a szépnemhez tartozók közül. Ha csak pletyka formájában is, de nyilván eljutot-

tak hozzá ezek a hírek, így tartózkodása még akkor is érthető lett volna, ha ugyanolyan heves érzés fűti őt is, mint leendő szeretőjét.

Mindazonáltal még ma is furcsa elképzelni, hogy napról napra, éveken át Borka feljár a kastélyba, ahonnan mindig csak reggelente távozik, és még furcsább belegondolni abba, hogy szombatonként Madách ott éjszakázik Borkáéknál. Meg lehetett ezt tenni a XIX. század közepén egy nógrádi faluban?

Madách egyfajta nonkonformizmusához nem fér kétség, mint ahogy ahhoz sem, hogy a szeretett nőért mindenre képes volt. Bizonyos mértékig pénze és hatalma is volt ahhoz, hogy elképzeléseit valóra váltsa, akit és amit csak lehet, ha a szükség úgy kívánta, megvegye. (Ne feledjük: az *Egy magyar nábob* főhőse a közeli Kékkő ura volt!³⁰) Persze ehhez másoknak is asszisztálniuk kellett! Nyilván azzal a lélektani tapasztalattal és agyafürtséggel is rendelkezett, amellyel ez a látszólag képtelen helyzet nemcsak előidézhető, hanem hosszú ideig fenntartható volt.

Mindazonáltal ebben a leírásban is szóba kerül az Imre-domb. A képtelen helyzetet nem lehetett a végletekig fenntartani. S ebből a leírásból kibukik az is, ami a korábbiakból kimaradt: a földszinti rész, amely az erdőkerülőnek volt fenntartva, Borka férjét illette volna. Nem, úgy vélem, nincs itt semmiféle perverzióról szó, csupán arról: Borka biztonságra vágyott, s ezt a törvényes férjétől remélhette, nem a szeretőjétől. Ne feledjük: Madách halálakor nem volt még 24 éves sem, azt pedig tudnia kellett, hogy a kedvese súlyos beteg. Bárhogyan érzett is tehát, "józan paraszti ésszel" (egyébként: anélkül is) gondolta kellett arra, hogy mi lesz vele Madách halála után. Mint ahogyan azt is meg kellett beszélnie kedvesével, hogy mi lesz, ha kapcsolatukból gyermek születik?

Valami cinkos összejátszás nyilvánvalóan volt férj és feleség között, bár ennek a határait ma már nem tudjuk kitapintani. Szélsőségeként még az a helyzet is elképzelhető, hogy Borka és férje kijátszotta Madáchot, ahogyan az utcalány és futtatója kijátszta a gazdag urat: megállapodtak egymás között, hogy igyekeznek a lehető legtöbb hasznot húzni abból, hogy a földesúr figyelme Borka felé fordult. Nem tartom valószínűnek ezt a forgatókönyvet, s a falusi viszonyokra nyilván

helytelen is visszavetíteni későbbi, inkább a nagyvárosokhoz köthető élethelyzeteket, de a hasonlóság, a párhuzam lehetőségét mégsem tud-nám kizárni. Ugyanakkor el kell ismerni: semmi okunk sincs Borkáról több "rosszat" feltételezni, mint Madáchról.

Az elbeszélő szerint nem sokkal Madách halála után Borka is meghalt. Ez kicsit túlzás: több mint két év telt el ugyanis a haláluk között. Érdeemes egy kicsit tovább követni a túlélők életútját.

1866. október 11-én megszületett Makovnyik Jánosnak és feleségének (első és egyben utolsó) gyermeke, akit 14-én kereszteltek a János névre, majd december 13-án meghalt Borka.³¹ Még egy adat: 1868. május 30-án született, és június 1-jén keresztelték Pál névre Makovnyik János és Vaskor Mária fiát Alsósztrégován. Semmi kétség: ugyanarról a személyről van szó, hiszen mindkét keresztelésnél a helyszín: Alsósztrégova 8. sz. ház.³² Ez pedig azt jelenti, hogy a felesége halála után egy teljes évig bizonyosan nem tartóztatta meg magát a férj. Sietségének talán ezúttal is az ésszerűség a magyarázata: gyorsan találnia kellett valakit az árván maradt csecsemő mellé. Mindenesetre a visszaemlékezésből az derül ki, hogy elhunyt feleségéhez való kötődése elsomorította új hitvesét.

Mindazonáltal az elbeszélésnek van egy olyan részlete, amely semmiképpen sem állja meg a helyét, bár elképzelhető, hogy olyan jelentéktelen torzításról van szó, amely a lényegét nem érinti, ám a tárgyilagos elemző mégsem tehet úgy, mintha minden rendjén volna. Az állítólag árterületen fekvő házról van szó, amely helyett Madách új házhelyet ad a Makovnyik családnak. Ez az új, szép helyen fekvő terület még az érintettek halála utáni eseményekben is hangsúlyt kap. Nos, birtokot talán igen, de új házhelyet valószínűleg nem kapott Makovnyik János. Borka ott halt meg, ahová férjhez ment. 1857-ben, házasságkötésekor férjének lakhelyeként Alsósztrégova 8. lett az anyakönyvbe jegyezve, s amikor 1866-ban meghalt, ugyanez volt a lakcíme.

Apró s témánk szempontjából mellékes érdekesség: a sztrégovai gazda is úgy tudta, hogy Fráter Erzsébetet Majthényi Anna üldözte el Alsósztrégováról.

Ami mármost a verseket illeti, első közelítésben, az 1864-ben összeállított kétkötetes kiadásban öt Borka-vers szerepelt volna.³⁵

A Borka-versek sorrendje

A versek a leghitelesebb tanúi Madách és Borka kapcsolatának. Hitelesebb lenne persze, ha Borka is (akár verses, akár más formában) nyilatkozott volna, ám ennek hiányában nincs ennél jobb támpontunk.

Illetve: Voinovich jó érzékkel találta meg az egyetlen Madách-feljegyzést, amely Borkával kapcsolatos.

“Borka, don Quijotot – hogy gyötri ön magát az ember

Ha hercegnő volna, tragice vennék, így nevetik, pedig ép oly tragicum. Kinek okosabb célja. Takerai III k. vége.”³³

Kétséges ugyan, hogy a második megjegyzés vajon az első folytatása-e, de az első annál árulkodóbb: Madách világosan látja a maga abszurd, Don Quijotóra emlékeztető, és ugyanakkor Borka természetes, Dulcinea-ra emlékeztető szerepét. Így persze para-Don Quijotévé vagy meta-Don Quijotévé válik, hiszen az igazi szerep lényege éppen az, hogy a főhős nem látja magát kívülről, csakis belülről. De viszonyuk nyilván nem véletlenül ébreszti benne éppen ezt az asszociációt.

Ettől, és a korábban Voinovich által már említett Madách-levéltől eltekintve csupán a versek maradnak mint végső dokumentumok. Azért a levél vonatkozó részét érdemes idéznünk, hiszen annak utalása már régóta a Borka-szerelmének minősítésének egyik támpontja. Az ominózus levélrészlet így szól: “A hölgyeknél csak most kezdenék még igazán szerencsés lenni úgy veszem észre, mikor már a’ legjobb osztásra is azt mondom pass – és soha sem licitálok feljebb paraszt betlernél”³⁴

Ez egy általánosító megjegyzés, amely többes számban szól a hölgyekről, mégis a “paraszt betler”-kifejezést általában Borkával hozzák kapcsolatba az elemzők. Lehet, hogy órá, lehet, hogy Zsuzsira gondolt a költő, talán mindekettőjükre, esetleg másokra is, ezt valószínűleg sohasem fogjuk már megtudni. Ellentétben az előző feljegyzés-szöveggel, amely valóban Borkáról szól.

Szív és ész
Lemondás
Felejtünk
Szeret hát
Boldog óra

Ez volt tehát a versek címe és sorrendje, és ami talán a legkülönösebb, nem a *Szerelmek* ciklus végén kaptak volna helyet.

Pedig a cikluson belül nincsenek alciklusok, a kéthasábos föliókon folyamatosan írta Madách egyik verset a másik után. Eleinte abban a sorrendben, ahogyan életében a szerelmek következtek: Mária, Etelka, Amália, Lujza, Ida, Erzszi, majd ezután egyes versek következnek a házasság előtti időszakból, köztük ismét Amáliának szóló vers (*Lujza lánytársához*), Huszár Máriának szóló vers (*Egy táncvigalomban*), majd újra Máriának szóló vers (*Emlékezés az első szerelmemre*), s ilyen előzmények után következik az öt Borka-vers, majd közvetlenül aztán a de la Motte Rozáliának szóló *A galambok*, a ciklus legvégén pedig a Veres Pálnéknak írt versek állnak. Nem tudjuk, mi a magyarázata ennek a sorrendnek. Az a feltevés semmi esetre sem állná meg a helyét, hogy mondjuk a Veres Pálné iránti vonzalom tovább tartott volna, mint a Borka-szerelmek. Ugyanis több Veres Pálnéhoz írt verset nem ismerünk, mint amennyi a szabályos alakú föliókon található, ezzel szemben további Borka-versek még vannak, különálló lapokra írva, ami vélhetően annak a jele, hogy a kötet munkálatai alatt vagy után keletkeztek.

A verseknek a tartalomjegyzékben is felsorolt sorrendjén kívül azonban van még egy támpontunk, egy kéziratlap, amely a szerelmi versek címeit tartalmazza, a címzettek szerint tagolva (de minden kommentár nélkül). Ebben a 14. és egyben utolsó verscsoportot alkotják a Borka-versek, és pedig tíz vers, s mindegyik után szám is áll, ami vélhetően azok sorrendjére utal. Részben a versek számának növekedéséből, részben pedig abból, hogy itt már az utolsó csoportba kerültek a Borka-versek, elég egyértelmű, hogy Madách életének utolsó szerelméről van

szó, bár kérdéses, miféle művészi vagy más meggondolás készítette arra, hogy a *Szerelem* ciklusban másutt helyezze el a költeményeket.³⁶

Szív és ész 9
3 feljajdulás 3
Lemondás 4
Isten veled 2
Felejsünk 5
Viszontlátás 6
Szeret hát 7
Boldog óra 8
Borbálához 1
Legszebb költészet 10

Akárhogyan is nézzük, a sorrend némiképp más, mint korábban, s nem csupán azért, mert újabb verseket iktatott a költő a korábbiak közé. Itt ugyan a *Szív és ész* és a *Boldog óra* első közelítésben távol került egymástól, miként az előző listában, de a számok alapján mégis egymás mellett, ráadásul fordított sorrendben lenne a helyük.

Valami rendszer persze van mindkét, sőt mindhárom sorrendben, ez pedig a következő. Az első vers (*Szív és ész* az első és második, ill. *Borbálához* a harmadik esetben) a kapcsolat kezdeti, kiegyensúlyozott időszakáról szól, majd ezt követően a kapcsolat Madách számára fájdalmas megszakadása következik. Az első esetben a *Lemondás* és a *Felejsünk* reprezentálja ezt az időszakot, míg a második és harmadik esetben ezekhez társul még a *3 feljajdulás*, az *Isten veled*, és a *Viszontlátás*, eltérő sorrendben ugyan, ám mindkét esetben ezek a versek álltak volna a 2–6. helyen. Az első esetben a beteljesült szerelemről szólt volna a 4. és 5. vers (*Szeret hát*, *Boldog óra*), míg a második esetben a 7–10. helyen ezeket további, szintén a beteljesült szerelemről szóló versek követték volna: egyik esetben a *Borbálához*, másik esetben a *Szív és ész*, és mindkét esetben a *Legszebb költészet* zárta volna a sort. Ám ha mindhárom sorrend lélektanilag azonos képet mutat, akkor ez nyilván annak a jele, hogy az életben is hasonlóképpen lehetett: Borka előbb elfogadó, majd elutasító, végül ismét elfogadó volt.

Egy korábbi elemzésemben igyekeztem számot adni Madách szerelmi verseinek rendszeréről, s eközben felsoroltam mind az egyes szerelmeknek szóló költeményeket, mind pedig az ún. átsorolt verseket, amelyeket kezdetben egyik, később másik szerelméhez szólónak ítélt meg Madách.³⁷

A felsorolt tíz vers e taxonómia szerint így alakul (most már a végsőnek tűnő sorrendet, a címek mellé írt sorszámokat véve alapul):

Borbálához	Borka-vers
Isten veled	Ida–Borka-vers
3 feljajdulás	Borka-vers
Lemondás	Borka-vers
Felejsünk	Borka-vers
Viszontlátás	Amália–Borka-vers
Szeret hát	Borka-vers
Boldog óra	Borka-vers
Szív és ész	Borka-vers
Legszebb költészet	Fráter Erzsébet–Borka-vers

Valóban, ha megnézzük a tervezett kötetet, akkor abban az *Isten veled* Matkovich Idának szóló vers után szerepel, a *Viszontlátás* esetében pedig maga Madách írta a címhez az Amália nevet. Végül a *Legszebb költészet* az eredetileg Erzsikének szóló legkiforrottabb vers volt. Nem világos, hogy az átsorolásokkal mi volt a költő célja. Néha bizonyára felismerte, hogy kapcsolatok, élethelyzetek kísértetiesen ismétlődnek, hogy nyugodtan írhatná ugyanazt a verset egy lánynak, amelyet korábban már más valakinek írt. Talán az is megfordult a fejében, hogy szerelmi költeményeiből külön kötetet állít össze: a közel száz vers ehhez tökéletesen elegendő lett volna. Ám az is lehet, hogy csupán a Borka-versekből szeretett volna egy kisebb, a *Lantvirgokhoz* hasonló könyvecskét megjelentetni. Ehhez viszont a tíz vers még kevés volt.

Következtetések és összefoglalás

Madách Imre 1860 nyarán megismerkedett Makovnyik Jánosné Sulyán Borbálával, s ettől kezdve haláláig tartott ez a szerelem. Nem tudjuk, milyen nyelven érintkeztek egymással: nem valószínű, hogy a zömében szlovákok lakta faluban az evangélikus asszony túl sokat tudott volna magyarul, s valószínűleg Madách is csak keveset tudott szlovákul. Valahogy mégis szót értettek. Borka sánta és nyilván írástudatlan volt; a költő verseit akkor sem olvashatta volna el, ha tökéletesen tud magyarul.

A költő minden áron meg akarta szerezni Borkát, és az eszközökben nem nagyon válogatott. A versekből arra következtethetünk, hogy a kezdeti rövid szerelmi kapcsolat megszakadt. Nem tudjuk, mennyi időre. Ha az egyetlen hiteles, közvetlen hagyományon alapuló forrást veszszük alapul, akkor valószínűleg nem túl hosszú időre, mivel abban egyetlen szó sincs a szakításról, jöllehet a versek ezt kétségtelenné teszik.

Madách ekkor élete legrosszabb időszakát éli: lelki, sőt erkölcsi válsága is igen súlyosnak látszik. Olyan durva és intoleráns pusztán azért, mert nem viszonzózzák érzéseit, amire egész életében nem találunk példát. A *Lemondás* c. versben, annak címét mintegy meghazudtolva, így ír: “Hogy ha boldog nem lehetsz velem, / Jól esik tudnom bóldogtalan vagy. —” Ilyen kívánság csak életének legrosszabb pillanataiban fogalmazódhatott meg benne, s olyankor is a bölcsőbb megoldást választotta: nem vetette papírra.

Madách végül a férjtől gyakorlatilag megvásárolja az asszonyt, aki az éjszakákat általában nála tölti, szombatoként pedig Madách alszik a Makovnyik-házaspárnál, egy ágyban Borkával.

Első pillanatban csak Madách helyzete látszik világosnak: mindenre elszánt, semmi sem érdekli többé, sem a birtok, sem a család, sem

az irodalom, sem az, hogy az emberek, akár legszűkebb környezetük mit gondol róluk: minden áron Borkát akarja.

A férj helyzetét csak találgathatjuk. (Borka 1860-ban 20 éves volt, a férje 22.) Az élet ugyan még előtte áll, de máris elhibázta. Elvett egy gyönyörű lányt, aki a maga módján szereti is őt. De szegények, mint a templom egere, telküket, házukat víz éri, valahányszor a Sztregova kiönt. És semmi kilátásuk sincs, hiszen Borka sánta, komoly munkát nem tud végezni, örülnek, ha máról holnapra megélnék valahogy. Gyerekük sincs, pedig már csaknem három éve házasság. És most valaki pénzt és vonzó telket ajánl: egy bolond, de azért kedves földesúr. Makovnyik János tudja: még egy bolondot itéletnapig sem talál, aki kisegítené bajából, így hát elfogadja a szokatlan ajánlatot. Az, hogy gyerek is születhet ebből a kapcsolatból, nyilván megfordult a fejében. De nem bánta. Miért is bánta volna? Hiszen a sok gyereknél csak egy nagyobb csapás van: ha nincs gyerek. Mert akkor ki gondoskodik róluk, ha megöregszenek? Koldusbotot vehetnek a kezükbe.

És Borka? Neki a kezdetekből ítélve legalábbis rokonszenves lehetett Madách. Nem, nem a költő, mert a költészetről nem sok fogalma lehetett, bárhogyan is próbált Madách kézzel-lábbal, netán tolmács bevonásával magyarázni. Talán inkább a földesúr, aki lejött a kastélyból hozzá. A férjét azonban nem hagyhatta el. Hogy szerette-e vagy sem, az ebből a szempontból mellékes. Madách mellett nem volt biztonságban. Nemcsak azért nem, mert a törvény mégis csak más valakihez fűzte őt, hanem azért sem, mert a jóval idősebb és súlyos beteg földesúr, ki tudja, meddig él? Neki tehát ragaszkodnia kellett egy olyan megoldáshoz, amelyben a férjét is megtarthatja.

Látszólag furcsa, hogy még az Imre-dombra is magával vinné a pár Makovnyik Jánost, pedig nagyon is ésszerű döntés. Ha Borka elhagyja a férjét, és Madáchsal kettesben költözik, akkor a férj akár másnap más asszonyt vihet a házba. És nyilván meg is teszi: bolond lenne várni; nemcsak az ágyban, de a napi teendőknél is elkél a társ. Borka tehát Madách halálával hoppon maradt volna.

S hogy miért ment bele Borka végül a kapcsolatba? Túl azon, hogy kilátástalan helyzetüket, s azt, hogy nem várhatnak újabb csodára, ő maga is világosan látta, más szempont is a földesúr mellett szólhatott.

Azt, hogy Madách milyen szerető volt, nem tudhatjuk, tény azonban, hogy társadalmi helyzetéből adódóan a nyilvánosházakban folyó szexuális felvilágosításban is részesülhetett, ellentétben a férjével. A költőt föltehetően beavatták az örömszerzés olyan fortélyaiába is, amelyekről az egyszerű falusi embernek akkoriban még fogalma sem lehetett.

A házaspárral tehát nincs semmi baj: sanyarú helyzetükben okos döntést hoztak, amely életésélyüket kedvezően befolyásolta.

És Madách? Éppen a Borka-versek mutatják a legnyilvánvalóbb módon, hogy a klasszikus freudi felfogás tipikus figurája. Sőt: túlságosan is jól illeszkedik az elméletbe. Hiszen nála nem arról van szó, hogy a költészet elfojtás vagy szublimáció által keletkezne. Ő tudatos művész abban az értelemben is, hogy a szerelmes verseket nem annyira valami más helyett, sokkal inkább valami másért írja: azért, hogy levegye lábukról a nőket. Nemcsak a szó átvitt, hanem szoros értelmében is. (Ágyba velök! – mondhatta a “Tűzbe velök!” mintájára, ha nem a műveiről, hanem a szépnem tagjairól volt szó.) Ebből a szempontból a publikáció is csak eszköz, végtére is, ha a virágcsokorral együtt egy újságot is átnyújthatunk, amelyben a megajándékozott nő alakja egy versben feltűnik, az kedvezőbb hatást vált ki, mintha a zsebünkben elővett, gyűrött papírlapról felolvasunk egy verset. Az utóbbi se rossz, de az előbbi megoldás elegánsabb, ráadásul általános imázsunkra is kedvező hatással van, hiszen híre megy.

A sors fintora, hogy a Fővárosi Lapok a *Szív és ész* című, alcíme szerint *Borkához* szóló verset a cím megváltoztatásával és alcím nélkül jelentette meg. Pedig miért is van alcíme éppen ennek a versnek? Azért, hogy a szerző megmutathassa kedvesének: ott van a neve az újságban. Még “szerencse”, hogy a lap csak 1864. október 16-án, tehát a költő halála után jelent meg, így csak a sírjában foroghatott, mert ha él, bizonyára megüti őt a guta.

1860-ban (megkockáztatom: de talán már kezdettől) Madách számára végképp minden csak eszközzé vált a nők meghódításához, a szexuális indíték mellett minden más háttérbe szorult. Lehet, hogy sokan így voltak ezzel, de az elfojtás nagy úr, így aztán addig a végletes (ám rokonszenves) megoldásig kevesen jutottak el, hogy mindent hátra hagyva félrevonulnak a kedvesükkel, nem törődve azzal, hogy mit gon-

dol róluk a világ. Nem sok pénze és nem sok veszíteni valója maradt. Most, hogy el- (vagy vissza-?) -jutott a felnőttkor küszöbére, el kellett végre szakadnia az anyjától! Majthényi Anna elkövette azt a tapintatlanságot, hogy nem halt meg idejében, mondjuk a forradalom alatt. Így aztán nemcsak neki kellett sokat szenvednie, hanem tőle is sokan szenvedtek. Nincs más megoldás: távozni kell a költőnek Sztregováról, éspedig olyan helyre, olyan körülmények közé, ahová büszke anyja soha az életben nem tenné be a lábát! Többek között ezt a célt is szolgálta Imre-dombon az építkezés.

Már alig tud lóra ülni Madách, de még mindig menekül, görcsösen kapaszkodik az életet, végre az igazi, korlátok nélküli életet jelentő egyetlen lehetőségbe, a 8–10 kilométerrel távolabb folyó építkezésbe.

Ereje végképp elhagyja őt, lába megdagad, a szívelégtelenség súlyos tünetei ágyba döntik, ahonnan már csak a sztregovai temetőbe vezet az út. Életében nem először, de immár utoljára és végzetesen: elkésett.

* * *

Tanulmányom elején átsiklottam egy fontos kérdésen: valóban Borka volt a költő utolsó szerelme? Vajon 1864 októberében ő maga hogyan vélekedett erről? És miként gondolkodott arról a Tóth Máriáról, akinek esküvőjét nyilván kihirdették már december 27-ére, másképp hogyan is jelölhette volna be azt a kolaterális rokon kapcsolatát, amely még meg sem kötött? A konzangvinikus kapcsolat adva volt, s elvben (mivel első fokú unokatestvér-házasságról volt szó) akár akadálya is lehetett volna a házasságnak; a jelek szerint azonban mégsem vált azzá, tanúsítja ezt a költő halála után bekövetkezett esemény: a frigy létrejött.

Persze, ha azt vizsgáljuk, hogy ki volt az utolsó szerelme, akkor tanácsosabb módosítanunk a kérdést: nem az az igazán fontos, hogyan gondolkodott, inkább az, hogy miként érzett Madách.

Ezt nyilván képtelenség eldönteni, legfeljebb a grafológiai elemzés nyújthat támpontot annak megítéléséhez, hogy az *Egy eladó leányhoz* c. vers két változatának írásakor, vagy amikor a családfát megrajzolta

a második változat hátoldalán, és behúzta a majdani köteléket jelentő vonalat a két név közé, akkor mit is érzett.

Talán lehetne futó fellángolásról is beszélni a Tóth Máriával szembeni érzések jellemzéseként, hiszen egyetlen más vers sincs, amely hozzá szólna. Valószínűleg nem is volt: azon a bizonyos 10. főlíon, amelyen a különböző szerelmekhez szóló költemények címlistája olvasható, egy-egy vonallal elhatárolva a személyeket egymástól, ez a vers magányosan áll: alatta is, fölötte is vonal van, nincs tehát több Tóth Máriához írt vers (lásd a mellékelt hasonmást!). A kellőképpen nem definiálható rokonfogalmaknak ez a megkülönböztetése azonban végképp tévútra vinne. A 'szerelem' és a 'futó fellángolás' meghatározása külön-külön is problematikus, a kettő közti különbségtétel pedig nyilvánvalóan önkényes; különben is, ki tudná megmondani 150 év távlatából, hogy melyikről lehetett szó?

Meg kell tehát elégednem azzal, hogy ennek a versnek a különlegességére röviden kitérek, és az olvasóra bízom annak mérlegelését, hogy miről lehetett szó.

Amiért mégis kitananék amellett, hogy Borkát célszerű utolsó szerelemnek tekintenünk, az – a hagyományon túl – a verseknek a 10. főlíon szereplő sorrendje, ahol a Borka-versek állnak az utolsó helyen. Magában a kéziratot kötetben nem is a szerelmi költemények között, hanem a *Jellemzések* cikluscím alatt szerepelt, ott még *Egy eladó leányról* címmel a Tóth Máriához írt költemény első változata. Vajon ezt a besorolást megváltoztatta Madách, amikor a 10. főlíon is feltüntette a verscímet, és pedig egy áthúzott, és gyakorlatilag olvashatatlaná tett címet átírva? Lehetséges, de nem biztos. A *Három feljajdulás*, amely eredetileg a *3 fájdalom kiáltás* címet viselte, a *Románc és ballada* ciklusban kapott helyet, jóllehet a 10. főlíon a Borka-versek között áll. El kell fogadnunk tehát, hogy a ciklusba sorolás nem perdöntő érv. Ugyanakkor a 10. főlíon a Borka-versek szerepelnek legutoljára, míg ez a vers a *Szőke Ipoly*, az *Egy táncvigalomban*, valamint *A pásztorlányka* és az *Emlékáldozat* között található; az említett két-két versről nem tudjuk, kihez is szólt.

Végül egy utolsó érv. 1864 szeptemberében, amikor utoljára ült lóra a költő, hogy az Imre-dombon az építkezést megtekintse, nyilván

nem gondolt már arra, hogy oda Tóth Máriával vonul majd vissza, ez a terv csakis Borkának szólhatott.

De bármennyig is folytatjuk az érvek és ellenérvek számbavételét, végső bizonyosságot nem nyerhetünk. Hiszen, ha hónapokon, sőt valószínűleg éveken át tervezte Madách a visszavonulását Borkával, és ennek érdekében élete végén az Imre-dombi építkezéssel olyan lépésre szánta el magát, amely mellett mindhalálig kitartott, akkor miért fájt neki annyira, ugyancsak élete utolsó heteiben (hiszen a házasságot nyilván nem sokkal korábban határozták el a felek), hogy Tóth Mária férjhez megy ifjabb Tucsek Jánoshoz? Azt ugyanis, hogy fájdalmasan érintette őt, nemcsak a vers tanúsítja cáfolhatatlanul, hanem az is, hogy utolsó erejével igyekezett azt átdolgozni. A 103. főlíóból álló versgyűjtemény javításainak végén, a 99. főlíon áll a javított változat. A 100. főlíó a *Bokrétát a kalpagomhoz*, a 101. a *Kórágynon* egy-egy részletének javítását tartalmazza, de ezek csupán töredékek, a két utolsó főlíó pedig már nem az ő kézírása. Ez volt tehát Madách utolsó, teljes egészében újraírt verse.

Jegyzetek

1. BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza*. Bp., 2002. 70.
2. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 224.
3. VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914. 124–125.
4. Levele bizonyosra rá, hogy a nyilvánosházakat valóban látogatta. Lásd: ANDOR Csaba: *A siker éve: 1861. Madách élete*. Bp., 2007. II. kiad. 181–182.
5. Lásd ezzel kapcsolatban: T. PATAKI László: *Útonjáró*. Salgótarján, é. n. 76–77.
6. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897.
7. MORVAY Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. Budapesti VI. ker. állami főreáliskola 1897/8. értesítője. 3–25.
8. VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlata. Új életrajzi adatok alapján*. Bp., 1925.
9. VIDA Imre: i. m. 25–26.
10. ANDOR Csaba: *Madách Imre és Bagyinszky Borbála. (Egy leszármazási táblázat anyakönyvi háttere.)* In. *III. Madách Szimpózium*. Bp., 1996. 92–97.
11. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2717. Ipolyszög (Riba) evangélikus anyakönyvei.
12. Alsósztrégova evangélikus keresztelési anyakönyve. Besztercebányai Levéltár.
13. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2717.
14. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése. 40. levél
15. PALÁGYI Menyhért: i. m. 224.
16. A költő unokaöccse fiának, akit szintén Balogh Károlynak hívtak, ezek a füzetbe írt jegyzetei a 90-es években lányának, Matzon Frigyesné Balogh Annának a tulajdonában voltak.
17. VIDA Imre: i. m. 22.
18. BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Bp., 1996. 134.
19. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre össze művei*. Bp., 1942. II. 1062.
20. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése. 65. levél
21. PALÁGYI: i. m. 224–225.
22. VOINOVICH Géza: i. m. 124–125.
23. VIDA Imre: i. m. 22.
24. BALOGH Károly: i. m. 169–172.
25. BALOGH Károly: i. m. 175.
26. VOINOVICH Géza: i. m. 125.
27. HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj'...* Bp., 1932. III. 102.
28. OSZK Kézirattára. Fond 93. [Harsányi-hagyaték. Feldolgozása folyamatban]
29. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 20.
30. ANDOR Csaba: *A Balassa család utolsó tagjai a magyar irodalomtörténetben*. In. *Madách-tanulmányok*. Bp., 2008. 152–159.
31. ANDOR Csaba: *Borkáról, Lujzáról és az anyakönyvekről*. In. *Madách-tanulmányok*. Bp., 2008. 107–119.
32. Besztercebányai Levéltár. Alsósztrégova evangélikus keresztelési anyakönyve
33. HALÁSZ Gábor: i. m. II. 744.
34. HALÁSZ Gábor: i. m. II. 996.
35. OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 1397.
36. OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 1397. 10. fólió
37. ANDOR Csaba: *Madách szerelmi költészetének taxonómiája*. In. *III. Madách Szimpózium*, Bp., 1996. 38–62.

Függelék. A Borka-versek

Borbálához

A versnek két változata maradt fenn. Madách Imre kéziratai között a Fol. Hung. 1397. 102. föliójának rektóján és verzóján olvasható (a *Madách Imre kézirati katalógus* szerint nem autográf változatban; a jelen alaposabb vizsgálat nem vonja kétségbe, hogy Madách-autográfról van szó), nyomtatásban pedig a Koszorú 1864. április 10-i számában jelent meg, a 341. oldalon.

A kéziratban, közvetlenül a cím után a vers III. része áll, majd követi a II. rész, a verzón pedig alul az I. rész, amely fölött az áthúzott III. sorszám áll. Ezt azt jelenti, hogy utólag, a kézirat elkészülte után, a szerző megváltoztatta a sorrendet, amely végső elképzelése szerint éppen fordított, mint ahogyan először papírra vetette. Az eredeti II. rész megmaradt ugyan a helyén, de már a cím után, ahol eredetileg vélhetően I. állt, módosításra kényszerült, csakhogy a két vonal utólagos behúzása nem járt látványos eredménnyel, csupán az eredetileg III. résznél kellett áthúzni a korábbi elképzelést. A III., II., I. sorrend azonban kétségkívül jelzi, hogy ez volt a vers születésének útja.

Bal oldalon a véglegesnek tekinthető (mert nyilvánvalóan a szerző jóváhagyásával megjelent) publikált változatot közöljük, jobb oldalon pedig a kéziratot. (Amely azért is régebbi lehet, mert a sorrendi változtatás utólagos rajta.) A központozáson és néhány magánhangzó hosszúságán túl egy apró eltérés található. A búsohaj szó esetében nem a legszerencsésebb helyen szakad meg a szó a kéziratban, s így, talán a szerző szándéka ellenére *bús ohaj* lett belőle, jóllehet a szóösszetétel (ha valóban összetett szóról van szó) második tagja csakis a *sohaj* lehet. Nem vállalkoztam annak eldöntésére, vajon szándékos vagy véletlen-e ez a szakadás.

Borbálához.

I.

Ohajtanám, egész világ,
Hogy ossza hő szerelmemet,
Azt illatozza a virág,
Azt hirdessék a gyors szelek,
A napsugár a csillagok,
Minden..... némán csak én legyek,
Mert hogyha szólni akarok:
Szívem szorúl, szavam remeg. —

II.

Oh hogyha e csók forró léhe
Eltartana egy századot,
Melyet rejt, míg ki nem meritne
Minden búbájt, varázslatot.

Ha karjaidnak ölelése
Mennyország lenne kedvesem:
Remegnék: tán előbb telik le
Az is nálad, bár végtelen.

Néhány futó percz birtokom csak;
A mily futók oly boldogok —
Mert e perczekben századoknak
Üdve s egész egy menny ragyog.

Borbálához

<III> I.

Ohajtanám: egész világ,
Hogy ossza hő szerelmemet;
Azt illatozza a virág,
Azt hirdessék a gyors szelek;
A napsugár, a csillagok
Minden..... némán csak én legyek;
Mert hogyha szólni akarok:
Szívem szorúl, szavam remeg

II.

Oh hogyha e csók forró léhe
Eltartana egy századot,
Melyet rejt, míg ki nem meritne
Minden búbájt varázslatot.

Ha karjaidnak ölelése
Mennyország lenne kedvesem:
Remegnék tán előbb telik le
Az is nálad, bár végtelen.

Néhány futó percz birtokom csak;
Amily futók, oly boldogok —
Mert e perczekben századoknak
Üdve s egész egy menny ragyog.

III.

Szeretjük egymást kedvesem,
Szeretjük egymást végtelen,
S mégis csak búsohaj –
Mi játszi dal s rózsák helyett
Végig zokog utunk felett,
Mint sorstól gúnykaczaj.

Szivem mint elkényeztetett
Gyermek soh'sem elégedett;
Többet, többet ohajt —
A félbírásnak kínja öl
Fut a jelen, jövőm gyötör
S felhőt fölémbe hajt. —

Te meg — mint félénk röpke méh —
Egy árny, egy semmi jó elé
S azonnal elriad —
Bezárod nyiló kebledet
A sugárnak, mely éltetett,
Egy hús szellet miatt. —

Ha majd e dús kor elveszett
Mosolygunk önmagunk felett,
Hogy oly balgák valánk;
De e mosolyban köny ragyog,
És a világ kaczagni fog,
Melyért azt áldozánk.

III.

Szeretjük egymást kedvesem,
Szeretjük egymást végtelen,
S mégis csak bús ohaj –
Mi játszi dal s rozsák helyett
Végig zokog utunk felett
Mint sorstól gunykaczaj.

Szivem mint elkényeztetett
Gyermek sohsem elégedett;
Többet többet óhajt, –
A félbírásnak kínja öl
Fut a jelen jövőm gyötör
S felhőt fölémbe hajt.

Te meg mint félénk röpke méh –
Egy árny, egy semmi jó elé
S azonnal elriad –
Bezárod nyiló kebledet
A sugárnak mely éltetett,
Egy hús szellett miatt.

Ha majd e dús kor elveszett
Mosolygunk önmagunk felett,
Hogy oly balgák valánk;
De e mosolyban köny ragyog,
És a világ kaczagni fog,
Melyért azt áldozánk. –

Isten veled

A vers nem jelent meg Madách életében; egyetlen kéziratos példánya a Fol. Hung. 1397. 6. főlíójának rektóján található. Eredetileg valószínűleg Matkovich Idának szövegét, mivel az a lap, amely a szerelmek szerint tagolja a verscsoportokat, csupa olyan Ida-verset tartalmaz, amelyek a készülő kötetben közvetlenül e vers előtt vagy után álltak. (Az említett lapon azonban már átsorolta Madách a Borka-versek közé.)

Bal oldalon ezúttal is a végső, javítások utáni változat szerepel, míg a jobb oldalon a korábbi, az áthúzások jelölésével.

Isten veled

Hittem sugárod voltam és te rózsá,
Melly illatot s színt tőle nyer csupán;
Szerettelek, s szerelmem bölcsősége
Vólt, hogy nélkülem hervadnál korán.

Hittem, hogy én valék a tenger ára,
S Te hold valál, szelíd sugáru hold,
Melly fénypalástot ölt a' tengerárra,
S ha elborúl vele minden kihólt.

Hajós valék, te csillag szende fénye,
Rád bízam nyugton minden kincsemet,
Mit megkimélt még szűm hajótörése
Mellyet jégkeblek bérczén szenvedett.

'S nem zúgolódtam. Szűm egész szerelme,
Melly az imént világokat ölelt,
Kicsiny leányka, most hozzád szegődve
Kebledben egy új jobb világra lelt.

Ott gondolám fog szívem megpihenni,
Mint a' hajós, ha rég várt partra jó,
'S mint szellő lelked fog körül lebegni,
Melly jobb, nemesb', mint minden földi nő.

Úgy hittem; s jobb vagy tán sok földi nőnél
De mégis nő, szeretsz amint szokás,
Mosolygsz midőn tán örömet sem érzel,
Sírsz és könyűd bánatredőt sem ás.

Isten veled

<Én napsugár voltam, te voltál> rózsá,
Melly illatot s színt <tőle> <attól> nyer csupán;
Szerettelek, s szerelmem bölcsősége
Vólt, hogy nélkülem hervadnál korán.

<Én a' tengernek voltam zajgó> ára,
Te hold valál, szelíd sugáru hold,
Melly fény <port ont> a' tenger <hullámára>
S ha el <kong[?]> minden <rettető és> hólt.

Hajós valék, te <az éj csillag fénye,>
Rád bízam nyugton minden kincsemet,
Mit megkimélt még szűm hajótörése
Mellyet jégkeblek bérczén szenvedett.

'S nem zúgolódtam. Szűm egész szerelme,
Melly <még> imént <egy világot> ölelt,
<Neked hódolt meg, néked lön szentelve>
<'S> Kebledben egy új jobb világ<ot> lelt.

Ott gondolám fog szívem megpihenni,
Mint a' hajós, ha rég várt partra jó,
'S mint szellő lelked fog körül lebegni,
Melly jobb, nemesb', mint minden földi nő.

Úgy hittem; s jobb vagy tán <[?]> földi nőnél
De mégis nő, szeretsz amint szokás,
Mosolygsz midőn tán örömet sem érzel,
Sírsz és könyűd bánatredőt sem ás.

Ah rózsza vagy, fényt fényt keressz csupán csak
Akár minőt, 's nélkülem is megélsz
Hold vagy, s ha küldesz a vad tenger árnak
Gyászt vagy mosolyt, csak játékot cserélsz.

Csillag vagy, fényes csillag, messze égő,
De óh jaj annak akit az vezet,
Hideg sugára hűtelen kísérő,
Midőn vihar kél a hajó felett.

De rózsza, hold, csillag, lány, nem hibásak
Csak az hibás ki bennök többre les; —
Isten veled lány, a' költő örült csak,
Ki párt magának e' földön keres. —

<Számolva álsz meg a' társas szabályok,
És illedék fagyos korlátinál,
Míg szúm értelme, mint sujtó villámok
Keresztül tör 's a' végtelenben jár.>

Ah rózsza vagy, <de több sugár szűd vágya>
<Mert látom, hogy> nélkülem is megélsz
Hold vagy, <de ha zúg a tenger árja [?]>*
<Fényt vagy gyászt hozsz>, csak játékot cserélsz.

Csillag vagy, fényes csillag, messze égő,
De jaj annak <kit a' csillag> vezet,
Hideg sugára <csak addig felöltő>
<Míg vész nem támad> a hajó felett.

De rózsza, hold, csillag, lány, nem hibásak
Csak az hibás ki bennök többre les; —
Isten veled lány, a' költő örült csak,
Ki párt magának e' földön keres. —

*A második, de még nem végleges javítás: Hold vagy <'s mosolyt [...]>

Borkához

Halász Gábornál *Három feljajdulás* címen szerepel, s valóban Madáchnak a 38. oldalon idézett céduláján is hasonló cím áll: *3 feljajdulás*, ami egyébként javítás eredménye, mert az eredeti ez volt: *3 fájdalomkiáltás*. Ugyanakkor az egyetlen rendelkezésünkre álló kéziratlapon mégis csak a *Borkához* cím szerepel, igaz, az egyik fólión piros irónnal a “Feljajdulás” szó olvasható. Egyébként a Fol. Hung. 1397. 94. és 98. fólióján található a vers. Nem jelent meg Madách életében.

Borkához

I

Hogyha tudtad nem szerethetsz,
Mért hazudta szád hogy érez,
Csillag lettél volna nékem.
Melly hideg fény pont az éjben
S szívünk megnyugodva nézi,
Jól tudván, hogy el nem éri. —

Oh de nő te hitegetté
S éltem bolygó lángja lettél
S vészben el hagyál kaczagva
Öszve düle el hagyatva,
Veszve útam, későn érzem*
Vész utánam, vész előttem

*Az 'útam' egy törölt, olvashatatlan szó javítása; a 'későn' a 'késve' javítása.

Borkához

I

<Ha> tudtad <hogy> nem szerethetsz,
<Hogy szived már megint> érez,
<Mért nem mondtad ideében>
<Könnyeb' sors jut akkor> nékem.
<Csillagom te adtál volna>
Melly <hajót fest az éjszakára>

<Míg így amint> hitegetté
S <Röpke [lángnak?] fészke> lettél
<Melly csalókán int magához>
<Míg az örvény széléhez hoz>
<Ottan tűnnek el kaczagva>
Öszve <dülék* el> hagyatva

*Javítás: 'düle'.

II

Mondod mást szerethetek még
Rád ki mindent el fecsérlék, —
Mondod új hit új reményt vár
Kit kísértni emléked jár.
S költészetnek szent varázsa
Mondod írt ad szűm bajára
Oh ha illy szem is hazudhat
Angyalarcz poklot takarhat
S ily érzéssel gúnyt találok
Minden költészetre átok.

III

Rossz vagy óh nő látva látom
Aki vóltál ideáлом
Hittem égből szált le lelked
S porban csúsz vágyad szerelmed,
Meg nem értesz — aki vóltál
Szívemben leg szentebb óltár
És én még most is szeretlek
Bár kerüllek bár gyűlöllek. —
Mint a lepkét bú varázssal
Vonja a' láng míg belé hal
Vonz és öl szemednek sugára,*
Poklát üdvét ha kitárja.

*Így, hibásan! Az előző voltozatból (lásd a következő oldal utolsó verssorát) benmaradt a szemednek, Madách elmulasztotta a végződést törölni.

II

<Az enyém volt a' szeretet,
A reménység a' költészet,
Fel dulád e szép világot
S hogy kérjek rá bóldogságot.>
<Vagy mond hogy szerethetnék> még
Rád ki mindent el fecsérlék, —
<Hogy lehetne még> remény
<Benned mindent el vesztettem.>
S költészetnek szent varázsa
<Tőlem véled messze szálla>
<Hogy> ha illy szem is hazudhat
Angyalarcz poklot takarhat
<Gúny jutalma illy érzetnek>
<Átok minden költészetnek>.

III

Rossz vagy óh nő lát<om> látom
Aki vóltál ideáлом
Hittem égből szált le lelked
S porban csúsz vágyad szerelmed,
Meg nem értesz — aki vóltál
Szívemben leg szentebb óltár
És én még most is szeretlek
Bár kerüllek bár gyűlöllek. —
Mint a lepkét bú varázssal
Vonja a' láng míg belé hal
<Pokla üdve szórva szerte>*
Vonz és öl szemednek <fénye.>

*Javítás: 'Polkát üdvét'. Utóbb a verssor elé a 2-es, a következő elé az 1-es sorszám került.

Lemondás

Ez a vers sem jelent meg a szerző életében nyomtatásban; a Fol. Hung. 1397. 11. főlíójának verzóján és 12. főlíójának rektóján olvasható.

Lemondás

Győztél hát felettünk nagyvilág,
Vad zajoddal, kálmár számolással,
Elriasztád álmképeink,
'S várod még, hogy felvert szíveink
Megköszönjék, amért megraboltál.

Óh! ha üdvünk álom is vala, —
Mért nem, mért nem hagytad azt nelünk meg?
Nagy vólt benn az ember a világ
Jó — színesbb minden kicsiny virág
S így való vagy álom vólt-e mind egy.

'S mit nyujtál dicső álmunk helyett?
Hej fagyos leheleted világ te!
S hogy ha valami még kéjt szerez
Az csak a múlt szent emléke lesz
'S benne a' szív eltépett szerelme.

Hát bucsúzzunk. Óh nő ládd e szív
Utadra áldást kérni nem hagy —
Illyen önző ládd a' szerelem,
Hogy ha boldog nem lehetsz velem,
Jól esik tudnom bóldogtalan vagy. —

Lemondás

Győztél hát felettünk nagyvilág,
Vad zajoddal, kálmár számolással,
Elriasztád álmképeink,
'S várod még, hogy felvert szíveink
Megköszönjék, <így hogy> megraboltál.

Óh! ha üdvünk álom is vala, —
Mért nem, mért nem hagytad azt nelünk meg?
<Benne vigaszt feltalált a szűnk,>
<Mit valódban még élvezhetünk>
S így való <vólt-é> vagy álom mind egy.*

'S mit nyujtál dicső álmunk helyett?
Hej <szelid> fagyos <szél nagy>világ te!
S hogy ha <kéjet ad még> valami
Az csak múlt<unk tavasz.....[?]>
'S benn<ök> a' szív <első> el<hagyott> szerelme

<Hát> bucsúzzunk. <Ám de nő ne hidd>**
<Utra veled hogy szivem áldást ad —>
Illyen önző ládd a' szerelem,
Hogy ha boldog nem lehetsz velem,
Jól esik <még hogy> bóldogtalan vagy. —

*A versszak 3. és 4. sora fölött betoldott, majd áthúzott sorok:

<Oly nagy vólt az [?] a világ>

<Oly [?] színesebb a [?]>

**Az 'Ám de nő' javítása: <Ó hölgyem>.

Hisz csak addig vagy bóldogtalan,
Míg szivedben teljes fényben állok.
Míg szeretlek én is szenvedek
S inkább hogyses el veszejtselek,
Verjen engem siromig vad átok.

Kedves lesz nékem tanújelül
Hogy szerelmünk törpén nem fogyott el
Halvány holdként észrevétlenül,
Ám miként virágfa melly le dül
A viharban, leg dúsabb diszében.

Hisz csak addig vagy bóldogtalan,
Míg szivedben <el nem halványulok.>
Míg szeretlek <addig> szenvedek
<Én is s hogy> el <ne> veszejtselek,
<Inkább> Verjen siromig <az> átok.

Kedves lesz <ez átok énnekem>
<Mint jel h>ogy szerelmünk nem fogyott el
Halvány holdként észrevétlenül,
<De> miként virágfa melly le dül
A viharban, leg dúsabb diszében.

<S most jöhet már minden sorscsapás>
<Mit viselni rám mér még a' végzet,>
<Hölgyemről le bírtam mondani,>
<Ez után a' sors más átkai>
<Fásúltan találандják e' szívet.>

Felejtsünk

Nem jelent meg a szerző életében nyomtatásban; a Fol. Hung. 1397. 12. főlíójának rektóján olvasható. Előbb a javítások utáni végső változatot közlöm, majd az első változatot, ahol az áttekinthetőség kedvéért csupán a törléseket jelzem; a betoldások a végső változathoz állapíthatók meg.

Felejtünk

Ha a végzet rendelte, hogy soha
Már egymáséi úgy is, nem leszünk,
Nincsen más hátra mint a vég bucsú,
Aztán mindent, mindent felejtünk.

Mit nézzük az üdvöt, mellyet biránk,
'S örökre már le zárva ajtaja?
Bukott angyalnak is, hogy nem feledt,
A kárhozat sorsában az vala.

Ládd a' világ naptára olly rövid,
Három nap az örökhüségi szó,
'S egy ember bukta csak még újiság
Legfeljebb szűtlen élczre hogy ha jó.

Oh a világtól majd tanúlsz te is,
Jó annak aki tud felejteni,
Kevés öröm az amit elveszit,
És mennyivel kevesbbek könnyei.

Én is tanúllak majd felejteni,
'S tanulom végig teljes éltemen,
Míg síratatlan puszta sír alatt
Tán megtudom, mit kell felejtennem.

Felejtünk

Ha végzet rendel<és>e, hogy soha
Egymáséi <még most sem> le<het>ünk,
Nincsen más hátra mint a vég<ső csók>,
Aztán mindent, mindent felejtünk.

Mit nézzük az üdvöt, mellyet biránk,
'S <mellynek már zárt örökre> ajtaja?
<Esett> angyalnak is, hogy nem <tanult>
<Felejteni az a' kárhozata.>

<Nézd> a' világ naptára olly rövid,
Három nap az örökhüségi szó,
'S egy ember bukta csak még új <dolog>
<Szívetlen> élczre <is csak addig> jó.

<Haj> a világtól <még> tanúlsz te is,
<Olly> jó annak ki tud felejteni,
<Vajh milly> kevés öröm<öket> veszit,
És mennyivel kevesbbek könnyei.

Én is tanúllak majd felejteni,
'S tanulom végig teljes éltemen,
Míg síratatlan puszta sír<omban>
Tán megtudom, mit kell felejtennem.

Viszontlátás

Ezt a versét Gyürky Amáliának írta Madách, valamikor annak első házasságkötése után. (Ottlík Ákos vette nőül 1846. november 9-én Kisterenyén. Másodszor, nem tudni, pontosan mikor, de egészen biztosan még Ottlík Ákos életében, tehát eszerint a válása után, Tessedik Imréhez ment nőül.) Az egyetlen kéziratlapon is ez a cím állt eredetileg: *Viszontlátás Amáliával*. De Madách utóbb piros irónnal áthúzta a nevet, és a cím mellé írta: hátrébb, vagyis ez egy tipikus átsorolt szerelmi költeménye, amelyet utóbb a Borkához írt versek közé kívánt felvenni, mint azt a 39. oldalon szereplő felsorolás is bizonyítja. Madách életében nem jelent meg a vers. A Fol. Hung. 1397. 4. főlíóján található.

A versben egyébként (a címjavításon kívül) csak egyetlen javítás található. Viszont minden egyes versszakot × jellel áthúzott a szerző, ami azt valószínűsíti, hogy az egészet szerette volna átdolgozni. Hogy végül megtette-e, vagy sem, azt nem tudjuk, mert nem ismerünk más változatot.

Viszontlátás

Hittem, hogy bódog levél nélkülem,
S elválásunk kínja csak nekem jutott.
Hittem, hogy szerető férj karában
Kebled mint hajós a' révben megnyugodt.

Újra látlak. Arczodnak rózsáin
Régi kedv helyett most hervadást lelek,
Bóldogság helyett könnyben ragyognak
A' hajdan vidám, most lankadó szemek.

Versengtél a' pacsirták dalával
S hangod sír most, mint az árva őszi szél
Kebled hervadó virágin, mellyek
Olly dusan nyilának, ahogy szeretél.

Nem hagyott el ifjuság még téged,
Óh nő mond mi hát mi illy korán hervaszt;
Vagy nem ifjuság de szerelem vólt,
Melly reád bűvölte akkor a' tavaszt?

Hej nem keresem én úgy arczádnak
Rózsáit, de a gyászt melly felette ül;
A rózsák másnak nyilnak, de a' gyász
Értem áll ott, engem illet egyedül. —

Viszontlátás <Amáliával>

<Hittem, hogy bódog levél nélkülem,
S elválásunk kínja csak nekem jutott.
Hittem, hogy szerető férj karában
Kebled mint hajós a' révben megnyugodt.>

<Újra látlak. Arczodnak rózsáin
Régi kedv helyett most hervadást lelek,
Bóldogság helyett könnyben ragyognak
A' hajdan vidám, most lankadó szemek.>

<<P>ersengtél a' pacsirták dalával
S hangod sír most, mint az árva őszi szél
Kebled hervadó virágin, mellyek
Olly dusan nyilának, ahogy szeretél.>

<Nem hagyott el ifjuság még téged,
Óh nő mond mi hát mi illy korán hervaszt;
Vagy nem ifjuság de szerelem vólt,
Melly reád bűvölte akkor a' tavaszt?>

<Hej nem keresem én úgy arczádnak
Rózsáit, de a gyászt melly felette ül;
A rózsák másnak nyilnak, de a' gyász
Értem áll ott, engem illet egyedül. —>

Szeret hát

Nem jelent meg a szerző életében nyomtatásban; a Fol. Hung. 1397. 12. főlíójának rektóján olvasható. Az egybevetethetőség kedvéért a főszöveg egy helyen megszakad, mivel három versszakot teljesen törölt Madách, így azok hiányoznak a végső változatból.

Szeret hát

Kebled remeg, arczád ég drága nő,
Kötelesség s természet küzd szivedben
Akár mellyik győz is le roskadsz,
A néma ajk mozgása súgja nékem.

Ne nézz rám, óh fordúlj el édesem,
Ha újra játék mit velem üzesz csak —
Mert hogy ha szép szemedbe nézhetek
Meg örülök, ha azok is hazudnak.

Ki hitte volna, hogy ha majd e szó,
Amellyet egykor olly epedve vártam,
Szép ajkaidról csendesen le zeng,
A poklot bírja rejteni magában.

Illyen szörnyű az isten áldva is,
Vagy mért nem ád erőt azt elviselnem?
Búm meg nem ölt, hogy kínozzon, s a' gyönyör
Kínozva öl meg, hogy kéjét ne érjem. —

Most tárja fel előttem kincsemet
Midőn el löktem azt már mindörökre,
Most adja karjaimba kedvesem;
Midőn mély sír tátong köztem 's közöttte.

Szeret hát

Kebled remeg, arczád ég drága nő,
<Természet s kötelesség> küzd szivedben
<S agodsz: [?] bár> mellyik győz le roskadsz,
A némá<n> mozgó <ajkad szavát megértem.>

Ne nézz rám, óh fordúlj el édesem,
<Hagy higgyem hogy megint tréfálsz velem csak>
<'S magam veszek, míg így együtt bukunk>
<Mert látom, szemeid nem hazudhatnak.>

Ki hitte volna, <hogy a drága> szó,
<Mit> egykor olly <hőn, olly> epedve vártam,
<Ha végre elzeng kedves ajkidról>*
<Egy> poklot bírj<on> rejteni magában.

Illyen szörnyű az isten áldva is,
Vagy mért nem ád erőt azt elviselnem?
Búm meg nem ölt, hogy kínozzon, s a' gyönyör
Kínozva öl meg, hogy kéjét ne <.....>.

Most <..... nagy> kincsem<re amidőn [?]>
<El löktem azt magamtól> mindörökre,
Most adja karjaimba kedvesem;
Midőn mély sír <van már> köztem 's közöttte.

*Fölötte áthúzott új sorkezdet, a fősorból megőrzött 'Ha'-val: '<lezeng ajkidról>'

El altatám már szenvedélyimet
Nyugodt valék mért jöttél mint Seraph most
Fel rázni a' réghúnytak álmaid?
Hisz új lemondás rám újból halált oszt. —

Tündér vagy-é hogy vissza bűvölél
Egy édes percet rég lefolyt időből;
Vagy álmom volt-e, minden szenvedés
Melly elválasztott kedvesem szivétől?

Csókod felkölte most és álmaid
Nehéz alakjai mind szét folyának
El tűnt a tér — el a' nehéz napok
Karomban óh te, egyedül maradsz csak?

'S ki mondja még hogy vissza dobjalak,
A sírba, mit köztünk ember nyitott meg?
Téged, kit a nagy ég adott nekem,
Szent zálogául végtelen kegyének.

<Ládd nő:> el altatám már <szerelmed,>
Nyug<ton túrék> mért jöttél mint Seraph most
Fel rázni a' réghúnytak álmaid?
<Az> új lemondás rám <csak új> halált oszt. —

<Ládd nő nem kértem égi csillagot,
Mert <tudjuk> tudtam, hogy hideg, elérhetetlen,
Mért mutatod, hogy benned érzés van,
Szeretni tudsz, 's le mondjon rólad keblem?>

<Sír volt arczád, olly néma, olly hideg,
Most múlt napoknak lelke szállt reá le,
Le hervadó mező valál még most
Volt boldogságom napja ég felette.>

<Megifjodottan állsz előttem nő,
Mint amidőn először rám mosolygtál,
'S kigyúló pírja édes arczodnak
Ugy ég, miként az első szűzi csóknál.>

<Talán tündér vagy s vissza> bűvölél
Egy édes percet rég lefolyt időből;
Vagy álmom volt <csak>, minden szenvedés
Melly elválaszt <az gyönyörtől>?

<Most csókoddal felköltél> s álmaid
Nehéz alakjai <elhalványultak>
<El férjed, el sorsodnak végzete>
<S> karomban <nő> te, egyedül maradsz csak?

<'S vissza dobjalak-é hát megint>*
A sírba, mit köztünk ember nyitott meg?
Téged, kit <az isten> adott nekem,
Szent zálogául <a mennyek üdvének>.

*Betoldással és végszóelhagyással javítva: ''S ha így van, vissza dobjalak-é hát'

Miért? Végetted tán zsarnok világ?
Ki jégkebellet a' szívnek szabályt írsz,
Szénát kaszálsz lelkünk virágiból,
De kárpótolni egy mosolygást sem bírsz.

Nem, nem, ha mindjárt a világ helyett
Egy isten ütne pártot ellenembe,
A poklot és bűnt hívnám frígyesül,
De rólad óh nő még se mondanék le.

'S meg érdemlem hogy elfeledd te is
Érettem azt a' nyomorú világot,
Ki a' viláért egykor el hagyám
Szerelmed, ez egyetlen boldogságot.

<S > miért? Végetted tán zsarnok világ?
Ki jégkebellet a' szívnek szabályt írsz,
Szénát kaszálsz lelkünk virágiból,
De kárpótolni egy mosoly<ért> sem bírsz.

Nem, nem, ha mindjárt a világ helyett
<Egy isten ütne pártot>* ellenembe,
A poklot és bűnt hívnám frígyesül,
De rólad óh nő még se mondanék le.

'S meg érdemlem hogy elfeledd te is
Érettem azt a' nyomorú világot,
Ki a' viláért egykor el hagyám
Szerelmed<et> ez <élet> boldogságot.

<Karomba nő! leg édesebb a' percz
Mít féltve őrzünk Isten, emberektől;
Mellynek magunk mi vóltunk Istene,
S hol minden társadalmi korlát eldől.>

*Az áthúzott sorrész fölött ugyanazt ismételte meg a szerző.

Bóldog óra

Nem jelent meg a szerző életében nyomtatásban; a Fol. Hung. 1397. 12. főlíójának verzóján olvasható. A sorok folyamatosak: a főszöveg hiányai itt is azzal magyarázhatók, hogy teljes sorokat törölt Madách, amelyeknek új változat híján, a sorról sorra való megfelelés érdekében, üresen hagytam a helyét

Bóldog óra

Meg csitúlt arczád kuzdelme végre*
'S mint az ég vihar után ki gyúladt,
Kebled reng csak, amint reng a tenger,
Hogyha el fáradt a' szél dühében.
Lankadtan dűlsz vágyó karjaimra
Mint borostyán cserfa derekára,
Esdve súgod: gyöngé lettem állni,
Óh te tarts fel, vagy veled bukom le.
Ábrándos szemed félig le zárod,
Félig szóra nyíló ajkaidnak
Hangja el hal, mintha félné a szó
Felrettentí szűd költői álmát,
'S felforralt lélekzette szűrődnek,
Mellynek édessége arczom érzi.
Győzött hát a' természet feletted,
Meggzűntél nő élni önmagadban
Szívéd egy veréssel, egy reménynyel
Szívemben dobog csak. — —

Keblemen túl nincs számotra élet,
Hogy ha mostan el szakítna a' sors
Lelkedet is el vinném magammal
'S te halott maradnál. — — —

*Elírások: csitűlt és kuzdelme

Bóldog óra

Meg csitűlt arczád <nehéz küzdelme>
'S mint az ég vihar után ki gyúladt,
Kebled <hullámoz> csak, mint a tenger,
Hogyha el fáradt a' szél dühében.
Lankadtan dűlsz vágyó karjaimra
Mint borostyán cserfa derekára,
Esdve súgod: gyöngé lettem állni,
Óh te tarts fel, vagy veled <esem> le.
Ábrándos szemed félig le zárod,
Félig szóra nyíló ajkaidnak
Hangja el hal, mintha félné<1,> a szó
Felrettentí szűd költői álmát,
'S <csak> felforralt lélekzette <válék>,
Mellynek arczom <érzi édességét>.
Győzött hát a' természet feletted,
Meggzűntél nő élni önmagadban
Szívéd egy veréssel, egy reménynyel
Szívemben dobog csak. — —
<Át olvadtál mint virág illatja>
<A reggelnek első sűgárába>
<Át olvadtál mint a játszi csermely>
<A hatalmasb' tengernek vizébe>
<Át olvadtál úgy nő e' kebelbe>
Keblemen túl nincs számotra élet,
Hogy ha mostan el szakítna a' sors
Lelkedet is el vinném magammal
'S te halott maradnál. — — —

Elborúl a' mindenség körülünk,
Nincsen élet kívülünk e' földön,
Illem és hiú társas szabályok
Kisszerű korlátai le hullanak,
Nincsen vágy szivünkben, gondolat nincs
Melly az édes perczen túl repülne. —
'S mint a' lélek, melly kikél a testből
Egyesülve isten szellemével
Bóldog, mert most lett csak még egészszé,
Nem tépik szét többé szük sorompók
Mik köz olly soká sírt:
Lelkeink közt is le hullt a' korlát,
'S bóldogok, hogy ekként egyesülve
Közelebb jutottak istenükhöz;
Még csak egy kis lépés s össze folynak
A' világ lelkével. —
Mért nem tesz most semmivé az isten,
Élvezénk egy perczet édenéből,
Melly mint csillag hullt alá a' földre.
Mért nem tesz most semmivé az isten,
Illyen bóldogság után nagyobbbat
Adni nincs ugyis elég hatalma.
Óh talán, hogy ébredjünk fel újra

És körülünk vesszen az igézet,
Míg világunk költöitlen arcczal
Bámúl újra ránk le.

Elborúl a' mindenség körülünk,
Nincs <más> élet kívülünk e' földön,
<Illedék> és <társalmi> szabályok
<Nyomorú> korlátai le hullanak,
Nincsen vágy <keblünkben>, gondolat nincs
Melly az édes perczen túl repülne. —
'S mint a' lélek, melly kikél <testéből>
Egyesülve isten<nek lelkével>
Bóldog, mert most lett csak még egészszé,
Nem tépik szét többé szük <korlátok>
Mik köz olly soká sírt:
Lelkeink közt is le hullt a' korlát,
'S bóldogok, hogy ekként egyesülve
Közelebb jutottak istenükhöz;
Még csak egy ki<csíny> lépés <van hátra>
<'S öszve folynak> a' világ lelkével. —
Mért nem tesz most semmivé az isten,
Élvezénk egy perczet édenéből,
Melly mint csillag hullt alá a' földre.
Mért nem tesz most semmivé az isten,
Illyen bóldogság után nagyobbbat
Adni nincs ugyis elég hatalma.
Óh talán, <talán azért>
<Hogy fel ébredjünk bukott angyalként>
És körülünk vesszen az igézet,
Míg világunk költöitlen arcczal
Bámúl újra ránk le.

Szív és ész

Ha nem is az életében, de közvetlenül Madách halála után, 1864. október 16-án megjelent a Fővárosi Lapokban (eltérő címmel; szövegét Bene Kálmán újra közölte*).

A kézirat a Fol. Hung. 1397. 11. fóliójának verzőján található.

*Bene Kálmán: *Megjelent Madách-versek*. In. Bene Kálmán: *Madách-filológia*. Szeged, 2007. 264–273.

Szív és ész

Borkához

Bölcsesség van nő! a' szerelemben,
Örülésnek nézze bár az ész,
Életünk folyóján révbe vinni,
Egyedül szívünk szerelme kész.

Fontol az ész kételkedik, keresve
Halvány gonddal biztosabb utat
Mely az Isten, rendelő szavára,
Mind örökre mély titok marad:

Míg a' szív játékos szelleknek
Engedvén át kisdéd csolnakát,
Jobbra balra hányva gyors haboktól
Örvények közt menten szökken át.

Messze partot tûz az ész ki célul
S vágyó gond közt foly le a' jelen,
A szív célja ott van önmagában,
És e cél: a boldog szerelem.

Szív és ész

Borkához

Bölcsesség van nő! a' szerelemben,
Örülésnek nézze bár az ész,
Életünk folyóján <ez át>
<Mégis mindig biztosabb révész.>

<Míg az> ész kételkedik, keresve
<A jó s rossz közt biztos fonalat,>
<Mellyet> Isten <el rejtett előttünk,>
<Hogy> örökre mély titok marad:

<Addig> a' szív <a' szél játékának>
Engedvén át kisdéd csolnakát,
Jobbra balra hányva gyors haboktól
Örvény <s szirt> közt menten szökken át.

<Míg az ész célul távol partot tûz>
S vágyó gond közt foly le <élete>
<Addig> a szív célja önmagában,
<Rejlik,> és e cél: a szerelem.

<Így az észnek élte csak csalódás,
Küzdelem, melly küzdéssel cserél,
Kétségbesés szárnalmas halála
Mert távol van még mindig a cél.>

<Míg a szív kellemdús életének
Végperczén is mosolygni fog:
Élvezé mind mit isten teremté,
Czélrt ért, s nyugton sírba tántorog. —>

Frigyünket sem fűzte az okosság
A világ illemtörvénye nem,
Ön magában mint erős istenség
Alkotá azt csak a' szerelem.

Nem néztük jó, rossz fog-é születni
A jelenből, mellyet élvezünk,
Mért is néznénk a kétes jövőbe,
A jelen virága még miénk?

A jövővel meg jő vége úgyis
Mindeneknek, később vagy korább
Mindegy megbánás halál-e e' vég,
Üdv rezg-é át vagy bú férge rág.

Ember sorsa hogy romlás legyen csak
Minden szépnek, jónak lényege,
A virág meghalni nyitja kelhét
Déli nap az éj előjele.

S hát inkább ne nyíljon-é virágszál,
Hát inkább ne süssön-é a' nap,
S mondjunk-é le inkább vágyainkról
A vágyak, hogy el ne hagyjanak? —

Szerelemnek is romlás valója,
S téged is nő bizton el temet,
Most gondold meg: szűd, eszed kövesd-e
Hogy később ne vádolj engemet.

<Nem kötötte frigyünk sem> okosság
A világ<nak> ille<delme> nem,
Ön magában mint erős istenség
Alkotá azt csak a' szerelem.

Nem néztük <mi> jó, rossz fog születni
A jelenből, mellyet élvezünk,
Mért is néz<tünk volna bús> jövőbe,
<Míg vidám jelen volt a> miénk?

A jövővel <úgyis el> jő vége
Mindeneknek, később <hamarabb>
Megbánás<ban vagy> halál<ban mindegy>,
<Élvezzünk bár vagy szenvedjünk csak.>

<Hisz sorsunk végzése már, hogy romlás>
<Légyen> minden szép s jó lényege,
<Növény hogy ha ki virágozik>
<A halálnak már> előjele.

<A nap, hogy ha fénypontját el érte
Éj felé hanyatlik biztosan,
A vágnak kielégítésében
A vágnak már megszűnése van.>

S hát <azért> ne nyíljon-é virágszál,
<Hát azért> ne süssön-é a' nap,
<Vagy> mondjunk-é <már le> vágyainkról
A vágyak, hogy el ne <múljanak>? —

Szerel<m>emnek is romlás valója,
S téged is nő bizton el temet,
Most gondold meg: szűd, eszed kövesd-e
Hogy később ne vádolj engemet.

Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen örülten vadon
Vessen az meg minden olly sorompót,
Mit elébe isten, ember von.

Aki engemet akar szeretni
Légyen angyal és ördög velem,
Hír jólét ne legyenek elotte
Semmi, semmi csak a szerelem.

S verve sorstól, végig a világon
Áldja a szerelmet boldogan —
Ily árért sem vásárolva drágán
Melyben a meny udvössége van.

Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen örülten <nagyon>
<Az> vessen meg minden olly <kórlátot>,
Mit elébe isten, ember von.

Aki engemet akar szeretni
Légyen angyal és ördög velem,
<Bűn arany ne legyenek előtte>
<Hír jólét, semmi> csak szerelem.

<A világnak legvégső sarkáig>
<Jöjön vélem>
<És rohanjon vészbe és halálba>
<Amint sorsomban megírva van.>

<'S még akkor se bánja meg szerelmét>
<Mellyet illy áron vásárolt meg,>
<Mert csak az találta boldogságot>
<Aki illy szerelmet élvezett.>

Leg szebb költészet

1. változat

Ennek a versnek is a kötetbe rendezés során változott meg a címzettje. Eredetileg ugyanis Fráter Erzsébetnek szólt. Madách azonban teljes egészében áthúzta, s piros irónjával a cím mellé jegyezte: “hátrább”. Valóban ezt a Fol. Hung 1397. 7. föliójának verzóján olvasható változatot megtaláljuk a kötet után, különálló lapon is. Nem jelent meg a szerző életében.

Leg szebb költészet

[1. változat]

Nem akkor költök én leg édesebbet
Midön kezemben izgatott koboz van,
Nem élvezem költői képzeletnek
Legszebb virágit hullámozó dalokban;
Csak vágy a' dal — sejtés melly vonva von,
Feléd, feléd bűvös tündérihon.

Patakcsa mely zokogva megy sietve
Bérczen s virágmezőkön megy zokogva,
Édes reménnyel zengedez utában
A kéjről, mellyel őt a tenger várja;
Mig meglelvén nyugasztó árjait
El némúltan felejtí daljait.

Te vóltál a' tenger te a' tündérhon,
Melly édes kínos vágygyal vont magához,
És a még nem bírt boldogság sejtése
Volt a' fényár melly lantomon hullámoz.
Ámde a' földnek zajgása megcsitúl,*
Kedvese a' nap, ha ölébe dűl;

*Így: 'megcsitűl'

Leg szebb költészet

[1. változat]

Nem akkor költök én leg édesebbet
Midön kezemben izgatott <lantom> van,
Nem <öntöm én ki> költő képze<tem>nek
Legszebb virágit hullámozó dalokban;
<A dal csak vágy>, sejtés, melly vonva von,
Feléd, feléd <bájos> tündérihon.

<Ama patakcsa amelly messze földről>*
Bérczen s virágmezőkön megy zokogva,
Édes reménnyel zengedez utában
A kéjről, mellyel őt a tenger várja;
Mig meglelvén nyugasztó árjait
El némúltan felejtí daljait.

Te vóltál a' tenger te a' tündérhon,
Melly édes kínos vágygyal vont magához,
És a még nem bírt boldogság sejtése
Volt a' fényár melly lantomon hullámoz.
De <mint> a' földnek zajgása megcsitúl,
Kedvese a' nap, ha ölébe dűl;

* A sor alatt át nem húzott sorkezdet: 'Fény árja csak'.

Ah megnyugodtam én is kebleden,
El hallgatott dalom, mit is zenegjen?
Amit csak* sejtett mostan érzem
Mit szó nem bíra, bírom kedvesemben;
'S keblére hajtva égő homlokom
Leg édesebb regéit hallgatom.>

*Fölötte: '<dalom>'

<Úgy> megnyugodtam én is kebleden,
El hallgatott dalom, mit is zenegjen?
<Mit az csak sejte, a' tündérvilágot>
Mit szó nem bír <meg>, bírom kedvesemben;
'S keblére hajtva égő homlokom
Leg édesebb regéit hallgatom.>

Leg szebb költészet

2. változat

A vers második változata sem jelent meg Madách életében. A Fol.
Hung. 1397. 74. főlíójának rektóján olvasható

Leg szebb költészet

[2. változat]

Nem akkor költök én leg édesebbet
Midőn kezemben izgatott koboz van
Nem élvezem költői képzeletnek
Legszebb virágít hullámzó dalokban.
Csak vágy a dal, sejtés, mely vonva von,
Feléd feléd bűvös tündéri hon.
Patakcsa az, zokogva mely siet le
Ha itt ott egy virágot el ragad bár
S fényt von reá az ég – csalóka tükre
Más boldogság az, más hon melyre ő vár
Míg meg lelvén a' tenger árjait
Nyugtot talál s felejtí daljait.
Ah meg nyugodtam én is kebleden hölgy
El hallgatott dalom mit is zenegjen,
Amit csak sejté, mind az most valót ölt –
Mit szó nem bíra, bírom kedvesemben,
S keblére hajtva forró homlokom,
Leg édesebb regeit hallgatom.

Leg szebb költészet

[2. változat]

Nem akkor költök én leg édesebbet
Midőn kezemben izgatott koboz van
Nem élvezem költői képzeletnek
Legszebb virágít hullámzó dalokban.
Csak vágy a dal, sejtés, mely vonva von,
Feléd feléd bűvös tündéri hon.
Patakcsa az, zokog <de megy> siet<ve>
<És> itt ott egy virágot el ragad bár
Fény<árja messze> ég<nek> – csalóka tükre
Más boldogság az, más hon melyre ő vár*
Míg meg lelvén a' tenger árjait
Nyugtot talál s felejtí daljait.
Ah meg nyugodtam én is kebleden <lány>
El hallgatott dalom mit is zenegjen,
Amit csak sejté, <mostan érzem már> —
Mit szó nem bíra, bírom kedvesemben,
S keblére hajtva forró homlokom,
Leg édesebb regeit hallgatom.

* A sor fölött: ' <Más boldogság az>', alatta: ' <L>'

